

Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen 29 (2010) 1

ET•VT

Antonius en Cleopatra

Joop den Uyl: worstelen met de tijd • Bataven
en beeldvorming • In gesprek over de master
Politiek&Parlement • Studeren in het buitenland

ET•VT

Hoofdredacteur:
Sebastiaan Scheepers

Redactie:
Niek Alofs
Jeroen Arts
Liang de Beer
Kor Bosch
Germa Greving
Wim de Jong
Angélique Janssens
Jan Kuijs
Tijn van Lange
Inger Leemans
Thijs de Leeuw
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Inge Mennen
Lize Noorda
Joost van den Oever
Cees Roffelsen
Joost Rosendaal
Sebastiaan Scheepers
Daniëlle Sootjes
Marieke Smulders

Eindredactie:
Sebastiaan Scheepers
Thijs de Leeuw

Lay out:
Joost van den Oever

Druk:
Publisher Partners

Jaargang 29 (2010), afl. 1
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/geschiedenis/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), J. Maas (secretaris), dr. D. Sootjes (penningmeester), Lize Noorda en Cees Roffelsen (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, Mw prof. dr. M.E. Monteiro, Mw prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, Mw prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2008) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2010: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op giro-rekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Wim van Meurs en Joost Rosendaal*
Juryrapport ET•VT prijs 2009 5
- *Jeroen Loeffen*
'Wij Nederlanders moeten diepe eerbied voelen voor Civilis' 7
Beeldvorming van de Bataven tijdens de Tweede Wereldoorlog
- *Casper Kirkels*
Worstelen met de tijd 18
Het partijleiderschap van Joop den Uyl 1977-1986
- *Susan van Wijk*
Antonius en Cleopatra 33
Een liefde die het einde van een machtig rijk betekende?
- *Jan Maas en Cees Roffelsen*
Gefascineerd door de werking van het politieke krachtenveld 53
In gesprek met Carla van Baalen en Carla Hoetink over de master Politiek & Parlement
- *Cees Roffelsen en Sebastiaan Scheepers*
Historisch onderzoek aan de andere kant van de wereld 65
- **Boeken Top 5** 70
- **Naar aanleiding van...** 74
- **Uit de ivoren toren** 77
- **Columni** 84
- **Recensies** 86
- **Lijst van afgestudeerden 2008-2009** 97

Redactioneel

Het is inmiddels een traditie: in dit nummer vindt u voor de derde maal de winnaar van onze jaarlijkse ET•VT-prijs, een prijs die wordt uitgereikt aan de tweedejaars geschiedenisstudent die het beste werkstuk schreef voor het vak *Geschiedenis, Cultuur en Literatuur van de Nederlanden*. Dit jaar gaat de prijs naar Jeroen Loeffen die schrijft over de beeldvorming van de Bataven tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog. Hij vergelijkt het beeld van de Bataaf in een nationaalsocialistisch boek uit de tijd van de bezetting met een naoorlogs toneelstuk dat werd geschreven door een verzetsstrijder. Met zijn onderzoek draagt Loeffen bij aan het vullen van een lacune in de historiografie, aldus de jury.

Beeldvorming speelt ook een rol in het artikel van Casper Kirkels over het leiderschap van Joop den Uyl. De auteur nuanceert het bestaande beeld van de oud-premier als *a man for all seasons*, ofwel een politieke kameleon die zich telkens wist aan te passen aan de nieuwe opkomende politieke cultuur. Zo onderzoekt Kirkels of in de jaren tachtig binnen de PvdA en in de progressieve pers inderdaad nauwelijks vraagtekens werden geplaatst bij dit beeld.

Beeldvorming en Cleopatra lijken onlosmakelijk met elkaar verbonden. Susan van Wijk schrijft hierover in haar artikel over de relatie tussen de Egyptische koningin en Romeins triumvir Marcus Antonius. Deze relatie zou volgens de overlevering de directe oorzaak zijn van de ondergang van het Egyptische Rijk. Van Wijk maakt duidelijk dat de werkelijkheid veel complexer is.

Verder in deze eerste ET•VT van 2010: vorig jaar belichtten wij al de nieuwe Master Actuele Geschiedenis, nu is het de beurt aan Carla Hoetink en Carla van Baalen om iets te vertellen over 'hun' Master Politiek en Parlement. Daarnaast vertellen twee studenten over hun studieverblijf in respectievelijk Taiwan en Mexico. Zoals altijd vindt u in dit exemplaar de gebruikelijke rubrieken *Columni*, recensies, *Uit de ivoren toren* en *Naar aanleiding van*, met ditmaal een bijdrage van Jordy Geerlings die het congres *Enlightenment: ideas, transfers, circles, attitudes, practices* bezocht. Ten slotte is in dit nummer volgens traditie ook de lijst met afgestudeerden uit het studiejaar 2008-2009 opgenomen.

De redactie wenst u veel leesplezier!

• De redactie

Juryrapport ET•VT prijs 2009

Diemaal is scheepsrecht: met de toekenning voor de derde keer van de ET•VT prijs kunnen we spreken van een traditie. De prijs heeft tot doel jong talent onder tweedejaarsstudenten van de opleiding geschiedenis aan de Radboud Universiteit te stimuleren tot het schrijven van zelfstandige wetenschappelijke publicaties. Hiertoe werden ook nu weer de werkstukken van de studenten van de cursus Geschiedenis, Cultuur en Literatuur van de Nederlanden die beoordeeld waren met een 8,5 of hoger bekeken op hun geschiktheid tot omwerking naar een artikel voor ET•VT. Het waren dit jaar zeven werkstukken die hiervoor in aanmerking kwamen. De jury – Wim van Meurs namens de redactie en Joost Rosendaal namens het bestuur – wil benadrukken dat haar keuze niet een herbeoordeling van de werkstukken tot doel heeft, noch dat het een rangorde wil aanbrengen. Zij was unaniem van mening dat het werkstuk van Jeroen Loeffen over het verschil in de beeldvorming van de Bataven tijdens en na de Tweede Wereldoorlog het meest geschikt was voor een publicatie in ET•VT.

In de Tweede Wereldoorlog hebben Nederlandse historici het eigen verleden aangegrepen om uitdrukking te geven aan hun verzet en afkeer tegen de bezetting door de Duitse nazi's. Zo heeft Pressers Napoleon veel trekken van Hitler, is het niet verwonderlijk dat Huizinga juist in de jaren van de Duitse bezetting schreef over de Opstand tegen de Spaanse overheersing en vergeleek Geyl achttiende-eeuwse patriotten met de NSB-ers om het verschil tussen beiden, namelijk het landverraderlijke en antidemocratische karakter van de NSB te beklemtonen. Jeroen Loeffens onderzoek richt zich op dit gebruik van de geschiedenis en past in een geschiedbeoefening die in Nijmegen wordt aangeduid als actuele geschiedenis. Zijn betoog heeft een goede en scherpe vraagstelling, een duidelijke en doordachte opbouw en een heldere stijl. Door een gerichte afbakening komt hij tot de kern van een belangrijke discussie.

Met zijn onderzoek draagt Loeffen bij aan het vullen van een lacune in de historiografie. De Bataafse mythe leek vooral in de zestiende en zeventiende eeuw en vervolgens tijdens de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw een actuele betekenis te hebben gehad. Loeffen toont aan dat deze mythe ook in de twintigste eeuw nog levend was en een rol speelde in het verzet tegen de Duitsers door een historische fundering van de identiteit van de Nederlanders als Bataven, een vrij volk.

De jury feliciteert Jeroen met zijn prijs en hoopt dat de traditie van de prijs in de toekomst studenten mag stimuleren tot het schrijven van werkstukken die tot artikelen kunnen worden omgewerkt. Dat dit mooie resultaten oplevert kan de lezer zelf beoordelen in het hiernavolgende artikel.

• De jury: Wim van Meurs en Joost Rosendaal

(Advertentie)

fen shop

Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032

Jeroen Loeffen

'Wij Nederlanders moeten diepe eerbied voelen voor Civilis'

Beeldvorming van de Bataven tijdens de Tweede Wereldoorlog

Jan Musch op toneel als Claudius Civilis in de opvoering van *Vrij volk*, 6 Juni 1945.

De Bataafse mythe

Vroeger, toen kinderen op school nog geschiedenis kregen, leerden we dat de Batavieren bij Lobith in ons land kwamen. Zij zetten de Betuwe in bloei, ontwikkelden de Batavus fiets en stichtten Batavia.¹ Deze uitspraak, gedaan door Peter Brusse in 1995, laat goed zien hoe de Bataafse opstand (69-70) nog steeds een rol speelt in het collectieve geheugen van Nederland. Het benadrukken van een gemeenschappelijke afkomst was, in het proces van natievorming

¹ Geciteerd in K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 46.

vanaf de achttiende eeuw, een belangrijk middel om eenheid te creëren en het zelfbewustzijn van de natie te vergroten. Schrijvers, wetenschappers en kunstenaars grepen dan ook niet zelden terug naar heroïsche momenten uit het verleden. Maar ook al vóór de achttiende eeuw werd door verschillende groepen de geschiedenis ingezet als identificatiemiddel. Voor de Nederlandse geschiedenis is een van de bekendste voorbeelden hiervan de Bataafse opstand. De interpretatie van de Bataafse opstand door de tijd heen wordt ook wel de 'Bataafse mythe' genoemd. In dit artikel zal ik analyseren hoe in twee verschillende literaire teksten, beide afkomstig uit de periode 1940-1945, de Bataafse opstand op een verschillende manier wordt geïnterpreteerd.

Voor de opstand van de Bataven zijn de *Historiae* van de Romeins geschiedschrijver Tacitus (ca. 56-117) onze enige overgebleven geschreven bron. Toen Tacitus' teksten in de zestiende eeuw werden herontdekt ontstond in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden grote belangstelling voor deze vroegere bewoners van het gebied dat nu Nederland heet. De Bataafse opstand werd een mythe: eenvoudige, dappere lieden die in verzet kwamen tegen een onder-

drukker en hun vrijheid heroverden. Ze werden een lichtend voorbeeld in kunst en literatuur, maar ook in de politiek. Tijdens de Nederlandse Opstand (1568-1648) werd al snel de vergelijking getrokken tussen Willem van Oranje en Julius Civilis, aan de hoofdstad van Nederlands-Indië werd in 1619 de naam Batavia gegeven en in de achttiende eeuw werd de Bataafse Republiek uitgeroepen door de patriotten. Erasmus speculeerde, in *Auris Batavia*, over de vermeende ligging van 'Batavia', de Bataafse opstand werd het onderwerp van een schilderij van Rembrandt en Joost van den Vondel weidde in zijn *Batavische Gebroeders* vele dichtregels aan het onderwerp.

Affiche *Vrij Volk* door Toneelgroep 5 mei '45. Collectie Theater Instituut Nederland.

De Bataven uit de oudheid werden verbonden met het gebied dat nu Nederland heet. Deze associatie tussen dit volk en Nederland is opmerkelijk. Enerzijds omdat de Bataven leefden in een kleine regio van Nederland en de Bataafse opstand toch een landelijke betekenis heeft gekregen. Anderzijds omdat de Bataven juist van buitenaf kwamen, namelijk uit het gebied ten oosten van de Rijn. Een nationalistisch gevoel van eigenheid werd dus geprojecteerd op een 'vreemd' volk, dat tevens maar in een klein gebied van het huidige Nederland woonde. De eigenheid van de Bataven werd versterkt door de Romeinen, die in de latere beeldvorming altijd als invloed van buitenaf gezien werden. In de beeldvorming van de Bataven ontstond hierdoor een duidelijk contrast tussen de Romeinen en Bataven. De Bataven werden door de eeuwen heen gezien als stamvaders van de Nederlanders, de Romeinen daarentegen werden juist gezien als vreemde indringers.²

Voor al tijdens oorlogen en revoluties, zoals tijdens de Nederlandse Opstand en de achttiende-eeuwse Bataafse revolutie, speelden de Bataven steevast een grote rol. Opvallend is dan ook dat in de Tweede Wereldoorlog nauwelijks naar de Bataven werd verwezen. Naar deze periode gaat dan ook mijn aandacht uit, juist omdat de periode van de Tweede Wereldoorlog een afwijkende periode is als men kijkt naar de Bataafse mythe.

In de Tweede Wereldoorlog werd zeer weinig geschreven over de Bataafse opstand, afgezien van een aantal nationaalsocialistische publicaties. Een van deze boeken was *Claudius Civilis. Vrijheidsoorlog der Bataven*, geschreven door Pieter Felix in 1942 en uitgegeven door de Amsterdamse uitgeverij Hamer.³ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de Bataven totaal genegeerd door de illegale pers en verzetskringen, maar een aantal maanden na de Tweede Wereldoorlog verscheen een toneelstuk over de Bataven, geschreven en opgevoerd door mensen uit verzetskringen. *Vrij Volk* werd op 6 juni 1945 opgevoerd en was een aantal maanden eerder geschreven door Albert Helman.⁴ Dit toneelstuk week duidelijk af van de nationaalsocialistische weergave van de Bataven tijdens de oorlog. Het toneelstuk is geschreven door een verzetstrijder en anti-Duits te noemen. Hoe kwam de schrijver erbij juist op dit moment de Bataafse opstand te gebruiken in een toneelstuk? Historici Kees Ribbens en Hans Teitler houden zich bezig met de Bataafse mythe in de twintigste eeuw. *Vrij Volk* wordt door Ribbens en Teitler wel vermeld, maar ze gaan verder niet in op deze vraag. De vraag die ik wil beantwoorden is hoe tijdens en net na de Tweede Wereldoorlog oranjegezinde schrijvers de Bataafse opstand interpreteren in hun werk. Door een nationaalsocialistisch boek te vergelijken met een toneelstuk dat geschreven is door een verzetstrijder probeer ik de vraag te beantwoor-

² L.J.F. Swinkels (red.), *De Bataven: verhalen van een verdwenen volk* (Nijmegen 2004) 7-8.

³ P. Felix, *Claudius Civilis. De vrijheidsoorlog der Bataven 69-70 n.o.j.* (Amsterdam 1942).

⁴ A. Helman, 'Bataafsch Verweer' in: ibidem, *Vrij Volk* (Amsterdam 1945).

den op welke manier het toneelstuk *Vrij Volk* afwijkt van de nationaalsocialistische beeldvorming van de Bataven. Zo wil ik een duidelijker beeld creëren van de interpretatie van de Bataafse opstand tijdens en net na de Tweede Wereldoorlog.

De Bataven in de twintigste eeuw

Over de Bataafse opstand en de interpretatie hiervan is veel geschreven, zowel door historici als archeologen en kunsthistorici. Hoewel in de laatste decennia verschillende artikelen zijn verschenen over dit onderwerp, wordt in deze artikelen vooral gekeken naar de Bataafse mythe tot aan de zeventiende eeuw.⁵ Naar de twintigste eeuw is, vergeleken met andere periodes, opvallend weinig onderzoek gedaan. De enige twee historici die zich met de twintigste eeuw hebben beziggehouden zijn Ribbens en Teitler. Zij gebruiken echter veelal dezelfde bronnen en komen tot dezelfde conclusies. Ribbens wijdt in zijn boek *Nationale identiteit en meervoudig verleden* een aantal pagina's aan de Bataafse mythe. Ook schreef hij een artikel: *Bataafse beeldvorming in de twintigste eeuw*, opgenomen in het boek *De Bataven: verhalen van een verdwenen volk*. Dit boek verscheen in 2004 naar aanleiding van een tentoonstelling in Museum het Valkhof in Nijmegen. Teitler schreef in 1998 een boek over de Bataafse opstand en diens voortleven, getiteld: *De Opstand der 'Batavieren'*. Hierin wijdt hij één hoofdstuk aan de twintigste eeuw. Over de reden van het weinige onderzoek naar de Bataafse mythe in de periode van de negentiende en twintigste eeuw zegt Teitler het volgende: 'In de negentiende en twintigste eeuw ontbreekt over het algemeen de politiekactuele dimensie die de Bataafse erfenis in de eeuwen daarvoor juist zo interessant maakt.'⁶ Toch wordt hieruit niet helemaal duidelijk waarom nu juist in de negentiende en twintigste eeuw zo weinig werd teruggerepen naar de Bataafse opstand. Dit is merkwaardig te noemen als men ziet hoe veelvuldig de Bataven werden ingezet in de eeuwen hiervoor.

Een middel dat vaak werd toegepast bij het vormgeven van de nationale historische cultuur in de eerste helft van de twintigste eeuw, was het houden van herdenkingen. Herdenkingscomités en andere initiatiefnemers zagen in jubileumdata regelmatig aanleiding om historische gebeurtenissen en personen te herdenken. Opmerkelijk genoeg blijkt de rol van de Bataven bij deze herdenkingen klein. In de negentiende eeuw voerden veel Europese naties hun verleden terug op stamvaders zoals Arminius voor de Duitse natie of Willem van

⁵ I. Beyzy, 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 467-484; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367; K. Tilmans, *Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987).

⁶ H. Teitler, *De opstand der 'Batavieren'* (Hilversum 1998) 73.

Oranje voor Nederland. Het stamvaderschap van de natie werd in het begin van de twintigste eeuw echter zelden verbonden aan de Bataven. Volgens Ribbens had dit te maken met de rol van het huis van Oranje-Nassau in de Nederlandse geschiedenis: omdat de Nederlandse geschiedenis werd verbonden aan het koningshuis, overspande de nationale geschiedenis bij herdenkingen ook slechts een aantal eeuwen.⁷ Wat het gebruik van de Bataven in de herdenkingen extra problematisch maakte was dat de Bataven de naamgever waren van de Bataafse Republiek, die de band met het huis van Oranje juist had verbroken.⁸ Toch verdween de Bataafse opstand niet geheel uit het collectieve geheugen. De Bataven bleven, volgens Teitler, altijd tot op zekere hoogte tot de verbeelding spreken. Vooral in archeologische en historische kringen bleven de Bataven ter sprake komen. In verschillende kinderboeken werden de Bataven op een romantische wijze belicht. Ook lieten de Bataven in de twintigste eeuw nog haar sporen na in lesmateriaal in het onderwijs. Ribbens stelt dat schoolboekjes en andere leermiddelen in de twintigste eeuw waarschijnlijk de meest intensief gebruikte middelen geweest zijn waarin de Bataven een plaats kregen.⁹ De bekendheid van de Bataven stoelde in de twintigste eeuw echter vooral op naamgeving. De Bataven werden verschillende malen gebruikt voor straatnaamgeving en waren ook, ietwat willekeurig, naamgevers van uiteenlopende producten en ondernemingen. De bekendste voorbeelden hiervan zijn de Batavierlijn, de Batavus fietsen, en de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM).¹⁰

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er weinig aandacht voor de Bataven. Verwijzingen naar de Bataven waren in de illegale pers zeer zeldzaam. Geen enkele titel van deze honderden bladen verwees naar het Bataafse verleden. Volgens Ribbens is dit opvallend te noemen gezien de vanzelfsprekendheid waarmee de Bataven in eerdere tijden werden opgeworpen als helden.¹¹ Ribbens geeft drie mogelijke verklaringen: ten eerste waren historische beschouwingen tijdens de oorlog nou eenmaal minder belangrijk dan nieuwsberichten. Dit blijkt volgens Ribbens onder andere uit het feit dat in verzetskranten bijna niet werd teruggerepen naar de geschiedenis. Ten tweede speelde de Bataafse afkomst uit het Oosten uiteraard ook niet in hun voordeel, aangezien de bezetter dezelfde afkomst deelde. Ten derde woog waarschijnlijk mee dat de Bataven werden geassocieerd met de Bataafse Republiek, die fel gekant was tegen het huis van Oranje.¹² In nationaalsocialistische kring werd meer stilgestaan bij de Bataven. Teitler stelt dat de geschiedenis van de Bataven hoorde bij een aantal historische periodes die benut werden door de nationaalsocialisten om het pro-Duit-

⁷ K. Ribbens, 'Van Vaderlander tot immigrant' in: Swinkels, *De Bataven*, 239.

⁸ Ibidem, 245.

⁹ Ibidem, 239.

¹⁰ Teitler, *De opstand der 'Batavieren'*, 74.

¹¹ Ribbens, 'Van Vaderlander tot immigrant', 245.

¹² Ibidem.

se wereldbeeld te versterken.¹³ Tijdens de bezetting verschenen verschillende artikelen over de Bataafse opstand in pro-Duitse tijdschriften. Daarnaast hielden een aantal nationaalsocialistische academici zich bezig met de Bataven. Dit leidde in 1942 tot het boek *Claudius Civilis. Vrijheidsoorlog der Bataven* geschreven door Pieter Felix.¹⁴

Pieter Felix, *Claudius Civilis*: Bataven in dienst van het nationaalsocialisme

Pieter Felix was een historicus gespecialiseerd in de oudheid, in het bijzonder de Germaanse cultuur. Hij heeft hierover in de jaren veertig een aantal boeken gepubliceerd. Het boek *Claudius Civilis: De vrijheidsoorlog der Bataven*, verscheen in 1942 bij de Stichting Uitgeverij Hamer. Deze nationaalsocialistische uitgeverij propageerde tussen 1940 en 1945 in haar publicaties hoofdzakelijk het gedachtegoed van de Nederlandse SS. Het doel van de stichting was 'het bevorderen van de Groot-Germaanse Kultuurgemeenschap'.¹⁵ Het boek *Claudius Civilis* van Felix is hierop geen uitzondering.

De *Civilis* van Felix, is een Nederlandse versie van de Duitse held Arminius, bevrijder der Germanen. In het boek wordt telkens verwezen naar *Civilis* als de man die de Germanen verenigde. 'Civilis kon erop rekenen geheel Germanje achter zich te krijgen'.¹⁶ Verschillende malen verwijst de schrijver naar het gemeenschappelijke Germaanse ras, waar zowel de Duitser als de Nederlanders deel van uit maken. De Germanen moeten samen voor het algemeen Germaans belang strijden, zoals blijkt uit de volgende zin: 'Andere Germaanse stammen stuurden zelfs op het einde nog hulp troepen omdat zij nu het gemeen Germaanse belang zagen en steun wilden betuigen aan de grootste Germaanse staatsman *Civilis*'.¹⁷ Maar ondanks zijn leidersrol, bleef *Civilis* toch rechtvaardig en edel: 'Civilis verwachtte van een vreedzame, verzoenende houding meer dan van wraak en plundering'.¹⁸ Hoewel hij uiteindelijk toch verloor van de Romeinen, was dit volgens Felix niet te wijten aan zijn karakter. *Civilis* was idealistisch, hardnekkig en schreef de vijand telkens de handeling voor.

De Romeinen worden daarentegen niet zo positief omschreven en in het boek neergezet als bruten: 'Ontelbaar de wreedheden, die ze aan strijders, maar ook aan vrouwen en kinderen hebben begaan'.¹⁹ Verder schrijft hij: 'De

¹³ Teitler, *De opstand der 'Batavieren'*, 74.

¹⁴ Ribbens, 'Van Vaderlander tot immigrant', 246.

¹⁵ G. Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen 2001) 45.

¹⁶ P. Felix, *Claudius Civilis*, 39.

¹⁷ Ibidem, 101.

¹⁸ Ibidem, 19.

¹⁹ Ibidem.

Romeinen werken met list waar dapperheid niet hielp, met vleierijen, verleiding, titels en steekpenningen waar ze in veldslagen ongelukkig waren. Ze probeerden door ophitsing en haat de Germanen te verderven.²⁰ De Romeinen waren volgens Felix verdorven door slechte invloeden van buitenaf: 'De Romeinse kern verzwakte meer en meer, en voor het eerst breidde het Jodendom zich over Europa uit'.²¹ Vespasianus wordt dan ook opvallend positief beoordeeld, vanwege het neerdrukken van de Joodse opstand. De andere keizers zijn volgens Felix echter allemaal te zwak. Het verlies van de Romeinen, tijdens de eerste helft van de opstand, is volgens Felix dan ook te wijten aan innerlijke verdeeldheid en roekeloosheid. Zo zou Cerealis met een Gallische vrouw geslapen hebben en hierdoor pas te laat de aanval gehoord hebben.

Ook de Galliërs, afkomstig uit het huidige Frankrijk, worden in het boek negatief beoordeeld. 'De Galliërs waren ooit een groot volk, maar nu besmet met vreemde invloeden'.²² Hun betrouwbaarheid als bondgenoot was klein, en ze durfden bovendien pas aan de opstand mee te doen na de successen van de Germanen. De belangrijkste reden voor de uiteindelijke nederlaag van de Bataven was dan ook volgens Felix het verraad van de Galliërs. 'Het krijgsgeluk wendde zich na de domheid der Galliërs'.²³

Felix probeert door het hele boek heen het beschavingsverschil tussen de Romeinen en Bataven recht te zetten. Wanneer Felix de Romeinse vestiging *Castra Vetera* (nabij het huidige Xanten) beschrijft, wijst hij de lezer erop dat de Germanen betere isolatie hadden in hun behuizing. Felix merkt op: 'Eens te meer zien we hieruit het verwrongene van de voorstelling, die de Romeinse beschaving a priori boven de volkseigene stelt zonder doel en oorzaak der dingen te vergelijken'.²⁴ Ook zouden alle grote beschavingen tot bloei gekomen zijn door de aanvoer van Noordrasbloed uit het moederland in Noord-West Europa. 'Griekenland kreeg door de beroemde Dorische volksverhuizing frisch Noordrasbloed toegevoerd, maar ook Perzië en Rome moeten genoemd worden, naast andere staten zoals bijvoorbeeld Egypte, waar een geringere Noordrasinvloed vastgesteld werd'.²⁵ Het verval van deze beschavingen was volgens Felix dan ook te wijten aan een vermenging van het Germaanse bloed, met de in veel grotere getale aanwezige bevolking van de andere rassen.

Felix zet de Germanen neer als eenvoudig, dapper, natuurgebonden en onbedorven. Zij hechtten bovendien veel belang aan bloedbanden. De Bataven en diens Germaanse bondgenoten waren qua krijgsservaring en dapperheid sterker, maar moesten het uiteindelijk toch afleggen tegen de Romeinen die meer

²⁰ Ibidem, 30.

²¹ Ibidem, 29.

²² Ibidem, 100.

²³ Ibidem, 55.

²⁴ Ibidem, 9.

²⁵ Ibidem, 60.

geluk en een meer geavanceerde techniek hadden: 'Waarschijnlijk waren de technische hulpmiddelen toch te klein, want in krijgsservaring waren de Germanen zeker sterker dan de Romeinen.'²⁶ De Romeinen wonnen uiteindelijk dan ook maar net. Felix besluit zijn verhaal met een oproep aan alle Nederlanders: 'Wij als Nederlanders moeten diepe eerbied voelen voor Civilis, want hij trachtte voor het eerst alle Germanen te verenigen, nadat Arminius zich als redder van het vrije Germanje beroemd had gemaakt.'²⁷ Felix creëert een rechte lijn van Arminius naar Civilis. Zijn boodschap is helder: de Nederlanders moeten de Duitsers opvolgen, net zoals Civilis Arminius opvolgde.

Albert Helmans *Vrij Volk*: toe-eigening van de Bataven na de bevrijding

Albert Helman is het pseudoniem van Lodewijk Lichtveld (1903-1996). Helman was schrijver en actief in het verzet. Vóór de oorlog schreef hij het boek *Miljoenenleed* waarin hij zich het lot van de Joodse vluchtelingen aantrok. Tijdens de oorlog schreef hij voor illegale bladen en was hij lid van de Grote Raad van de Illegaliteit. In de laatste maanden van de oorlog schreef Helman in het geheim het toneelstuk *Vrij Volk*. De schrijver en acteurs die hieraan meewerkten hadden allemaal geweigerd lid te worden van de Nederlandsche Kultuurkamer en konden daarom hun werk tijdens de oorlog niet voortzetten. *Vrij Volk*, op 6 juni 1945 opgevoerd in de stadsschouwburg in Amsterdam, was hun terugkeer naar het toneel.²⁸

In het toneelstuk komen verschillende episoden uit de Nederlandse geschiedenis aan bod. In deze analyse staat alleen het eerste bedrijf van het toneelstuk centraal: *Bataafsch Verweer*. In dit stuk staat de drang van de Bataven naar vrijheid centraal en staat de Bataafse opstand symbool voor het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Civilis is geen alleenheerser maar een democratisch gekozen vrijheidsstrijder. Hij zegt dan ook na zijn verkiezing: 'Ik aanvaard het bevel, mits onder dit gegeven woord: Dat wij allen bereid verklaren samen te strijden.'²⁹ Zelfs de vrouwen en kinderen dromen van een deelname in de strijd. 'Gaat heen voor onze vrijheid. O, ik wilde dat ik een man was, een krijger.'³⁰ Helman, zelf een verzetsstrijder, zet de Bataven neer als de Nederlandse verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog. De Bataven werden, net als de Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog, jarenlang onderdrukt door de Romeinse bezetter. De tijd is gekomen om in opstand te komen. Zoals Civilis zegt: 'Het uur der wrake en verlossing is gekomen.'³¹

²⁷ Ibidem, 109.

²⁸ Helman, 'Bataafsch Verweer', 5.

²⁹ Ibidem, 20.

³⁰ Ibidem, 24.

³¹ Ibidem, 26.

De Romeinen worden door Helman neergezet als de Duitsers, die in zijn ogen brutaal en gewelddadig waren. 'Haal het geld! Anders vergrijp ik me voor de tweede maal aan een vrouw,' zegt Romein Rufus tijdens het doorzoeken van een hut van de Bataven.³² De jongen die hij zoekt is ondergedoken voor de bezetter. Helman verwijst ook naar de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen tijdens de oorlog: 'Zeg aan den man, die hier met jullie samenkomt, dat hij vóór het krieg van de ochtend zich komt melden in het legerkamp, met alle mannelijke wezens die hier wonen.'³³ De gelijkenis met de Duitse bezetter wordt nog extra aangezet doordat de Romeinen op het toneel marcheren. Zoals uit een recensie van het toneelstuk blijkt, werden zij dan ook bij het opkomen spontaan uitgemaakt voor 'Moffen' door een aantal personen in het publiek.³⁴ Hoewel de Duitsers zichzelf dus zagen als Germanen, en dit door de pro-Duitse Felix ook steeds werd benadrukt, zag Helman de Duitsers juist als de Romeinen.

Na de première van *Vrij Volk*. O.a. Hans van Meerten, Albert van Dalsum, Paul Huf sr., Fien de la Mar. Foto: Lood van Bennekom. Collectie Theater Instituut Nederland.

³² Ibidem, 18.

³³ Ibidem, 19.

³⁴ H.G. Hoekstra, 'Vrij Volk', *Critisch bulletin. Maandblad voor letterkundige critiek* 13 (1945) 181-182.

In het tweede gedeelte van de eerste akte komen de verschillende stammen samen om in het geheim te overleggen over de opstand. 'Is het zover gekomen dat wij alles dulden?'³⁵ vraagt een hoofdman zich af. Bijna iedereen is het erover eens dat nu de tijd is om in te grijpen. Een van de Germanen, uit de stam der Ubiërs, wil echter onderhandelen met de vijand. 'Mijn stam acht het beter geleidelijk aan, door diensten burgerrecht te verkrijgen.' Hiermee verwijst Helman naar de 'landverraders' uit de Tweede Wereldoorlog. De andere stammen zijn hier echter niet van gediend en roepen dan ook gezamenlijk: 'Weg met dien stam! Weg met dien verrader! Dit laffe woord besluipt ons heilig werk! Verraderswerk.'³⁶ Een andere stam wil wachten omdat ze bang zijn dat het verzet niets uithaalt. Dit weerspiegelt de houding van veel Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog, die geen actie ondernamen uit angst. Civilis vertelt tijdens de bijeenkomst over berichten uit het Westen: 'De Canninefaten zijn in het Westen al begonnen met het verdrijven van de vijand.'³⁷ Dit doet denken aan de manier waarop berichten over het verloop van de oorlog tijdens de Tweede Wereldoorlog binnenkwamen in bezet gebied, bijvoorbeeld via Radio Oranje.

Het meest opvallende element is de toevoeging van de priesteres Veléda aan het toneelstuk. Veléda geeft Civilis het advies om ook na de strijd de vrede en vrijheid van het volk te handhaven. 'Veléda waakt over Claudius en over allen.'³⁸ Zij wordt door de Bataven omschreven als: 'onze landsvrouw'³⁹ en 'de moeder van de helden'⁴⁰. Volgens Cherusker hangt hiervan hun heil zelfs meer af dan van Civilis.⁴¹ Deze omschrijvingen van de priesteres als een soort moeder des vaderlands maken duidelijk dat Helman op deze manier koningin Wilhelmina als priesteres in het toneelstuk heeft verwerkt. Haar oproep tot verzet doet dan ook denken aan de toespraken die de koningin tijdens de oorlog hield op Radio Oranje. De laatste rede van Claudius Civilis weerspiegelt Helmans aanval op de 'onnoozelen en opportunisten' in de inleiding van het script van *Vrij Volk*.⁴² Helman lijkt rechtstreeks te spreken tot opportunistische pro-Duitse schrijvers, acteurs en kunstenaars die tijdens de oorlog voor de Kultuurkamer werkten, wanneer hij Civilis het volgende in de mond legt: 'Ook ik lag in de kerkers der Romeinen, om mijn onafhankelijkheid en eer van landverraad beschuldigd. Mijn broeder werd door hem vermoord, de vijand heeft mij rijkdom, hoge posten, macht over mijn eigen stamverwanten aangeboden. Daarin bleef ik onbewogen.'⁴³

³⁵ Helman 'Bataafsch Verweer', 23.

³⁶ Ibidem, 26.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem, 22.

³⁹ Ibidem, 19.

⁴⁰ Ibidem, 28.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, 11.

⁴³ Ibidem, 29.

De Bataven bevrijd

De nationaalsocialistische schrijver Pieter Felix benadrukte in zijn boek de gemeenschappelijke afkomst van Bataven en Germanen om een gemeenschappelijk Germaans belang te creëren. Claudius Civilis werd als een Führer afgebeeld en blindelings gevolgd door verschillende Germaanse stammen. Felix probeerde ook het beeld van de Bataven tegenover Romeinen, als primitievelingen tegenover beschaafden, recht te zetten. Door middel van argumenten, ontleend aan het sociaaldarwinisme, werd geprobeerd de roem van de Germaanse voorvaderen groter te doen lijken. Dé les die de lezer uit het boek moest halen was dat de Nederlandse bevolking volgzzaam moest zijn ten opzichte van de Duitsers in hun strijd tegen de vijand, net zoals Civilis Arminius opvolgde in zijn strijd tegen de Romeinen.

Oranjegezinde Nederlanders hebben tijdens de oorlog vrijwel niets geschreven over de Bataven. De belangrijkste redenen hiervoor waren enerzijds de associatie van de Bataven met de Bataafse republiek, die een breuk betekende tussen het koningshuis en Nederland. Juist in de Tweede Wereldoorlog werd het koningshuis als symbool voor de Nederlandse natie opnieuw bevestigd en de Bataven zouden dit beeld alleen maar verstoren. Anderzijds was ook de vermeende gemeenschappelijke afkomst van Bataven en Germanen een probleem. Nationaalsocialisten, zoals Felix, haalden dit argument continu aan wanneer zij pleitten voor samenwerking met de bezetter. Het gebruik van de Bataafse opstand tijdens de Tweede Wereldoorlog was dus problematisch voor veel Nederlandse schrijvers.

Opvallend is het daarom dat vlak na de oorlog het toneelstuk *Vrij Volk* uitkwam waarin de Bataven toch een grote rol speelden. Helman wist de problemen rond het gebruik van de Bataafse opstand te omzeilen en gaf een herinterpretatie aan de Bataven. Het probleem van de gedeelde afkomst tussen Bataven en Duitsers wist Helman op te lossen door zich op bondgenootschap in plaats van afkomst te richten. Het bondgenootschap tussen de Germanen stond symbool voor het bondgenootschap tussen de Geallieerden. Helman richtte zijn aandacht niet op de rol van Duitsers als bloedbroeders en voorgangers van de Bataven, maar juist op de rol van de Duitsers als bezetters. Hiermee maakte hij een vergelijking mogelijk tussen de Duitsers en de brute Romeinen. Het anti-koningsgezinde imago van de Bataven werd opgelost door de opperpriesteres Veléda in te voeren als een verpersoonlijking van de koningin. Door de invoering van een Bataafse opperpriesteres, die boven Claudius Civilis stond wist Helman het koningshuis onderdeel te maken van de Bataafse opstand. Met de bevrijding van Nederland werden dus ook de Bataven bevrijd van hun slechte imago. De schrijver van *Vrij Volk* wist de Bataafse leider Claudius Civilis weer terug om te vormen van Führer naar vrijheidsstrijder.

Jeroen Loeffen (1986) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Casper Kirkels

Worstelen met de tijd

Het partijleiderschap van Joop den Uyl 1977-1986

Op oudejaarsavond 1976 ziet Nederland, op dat moment geregeerd door het kabinet-Den Uyl, Wim Kan op televisie mijmeren over de premier: 'In het jaar 2000 vraagt men zich misschien af: wie was toch ook weer precies die Den Uyl? Deed die niet iets in de regering in de tijd van Cruijff?'¹

Wim Kan had een voorspellende blik. Bij de naam Johan Cruijff zullen tegenwoordig meer mensen, zeker de jongere generaties, zich een beeld kunnen vormen dan bij de naam van Joop den Uyl. Het is echter evenzeer gerechtvaardigd om te spreken over de tijd van Den Uyl. Tussen 1966 en 1986 wordt de lijst van de PvdA immers bij zeven achtereenvolgende verkiezingen voor de Tweede Kamer aangevoerd door Den Uyl. Een periode die overigens vrijwel parallel loopt aan Cruijffs voetbalcarrière van 1964 tot 1984. Niemand in de naoorlogse parlementaire geschiedenis van Nederland heeft zo lang een (middel)grote partij geleid. De lengte van Den Uyls partijleiderschap wordt nog fascinerender in het licht van de grote veranderingen die de samenleving en de politiek tussen 1966 en 1986 doormaken. Hoe is het mogelijk dat Den Uyl zich in sterk verschillende politieke jaargetijden als partijleider weet te handhaven?²

Deze vraag is nauw verbonden met een tweede kwestie die betrekking heeft op de kritiek binnen de progressieve en linkse dag- en weekbladpers en de PvdA op het partijleiderschap van Den Uyl. Zowel de waardering van Den Uyl binnen de PvdA als binnen de progressieve pers is immers van invloed op de mogelijkheden van Den Uyl om zich als partijleider te handhaven.³

¹ Oudejaarsconferentie Wim Kan 31-12-1976, VARA, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, inv. nr. V8075.

² E. van Thijn, 'Joop den Uyl en de partij: een estafetteloop zonder wissel' in: L. Casteleijn e.a. (ed.), *Tekens in de tijd. 65 Jaar Joop den Uyl* (Amsterdam 1984) 131-135, aldaar 134.

³ Uiteraard is de invloed van de pers op het partijleiderschap van Den Uyl niet exclusief voorbehouden aan de progressieve kranten en tijdschriften. De PvdA-top en Den Uyl zullen zich echter meer aantrekken van media die vanuit eenzelfde politieke oriëntatie berichten en becommentariëren en die door de achterban vaker worden gelezen dan bladen met een andere politieke signatuur. Dat geldt misschien nog wel sterker voor een partijman als Den Uyl, die in de eerste plaats herkenbaar wil zijn voor progressieve en linkse mensen.

In zijn studie *Stijlen van leiderschap* ontvouwt de historicus Henk te Velde een interessant perspectief op het begrip leiderschap. Hij stelt dat er een verband is tussen politieke persoonlijkheid en politieke periode. Iedere tijd vraagt als het ware om zijn eigen type leider, maar op zijn beurt geeft de leider met zijn stijl van leiderschap vorm aan het beeld van de ideale politicus van zijn tijd. Helaas loopt Te Veldes onderzoek maar tot en met de periode van de jaren zestig en zeventig. Daarmee gaat hij niet in op de manier waarop Den Uyl op de opkomst van de nieuwe politieke cultuur van de jaren tachtig reageert.⁴ Helaas, want juist in deze periode is het intrigerende gevecht van Den Uyl met dat ongrijpbare begrip 'de tijdgeest' zo mooi zichtbaar.

Deze persoonlijke strijd werpt bovendien een ander licht op de op het eerste gezicht logische constatering dat Den Uyl een '*man for all seasons*' is, een politicus die dankzij een groot aanpassingsvermogen uit de voeten kan met alle politieke seizoenen waar hij in zijn loopbaan mee te maken krijgt. Zoals de historicus Doeko Bosscher het formuleert:

'Hij evolueerde met de partij mee. (...) Waar toch vraagtekens werden gezet bij een voortgezet lijsttrekkerschap was niet zozeer twijfel aan ideeën of capaciteiten aan de orde, als wel een ongedefinieerde behoefte aan vernieuwing en verjonging.'⁵

Dit artikel richt zich op de vraag in hoeverre Den Uyl er in slaagt zich ook na zijn premierschap als een politieke kameleon aan te passen de nieuwe opkomende politieke cultuur, en of er in de jaren tachtig in de partij en in de progressieve pers inderdaad nauwelijks vraagtekens worden geplaatst bij de ideeën en (aanpassings)capaciteiten van Den Uyl.⁶

De lokroep van Den Uyl

In mei 1977 staat de bevlogen PvdA-leider Joop den Uyl, op dat moment vier jaar minister-president, op het hoogtepunt van zijn populariteit. De PvdA boekt met tien zetels winst een ongekende verkiezingsoverwinning die voor een niet onbelangrijk deel aan zijn persoon wordt toegeschreven. Niets lijkt een nieuw premierschap Den Uyl nu nog in de weg te staan. De macabere formatie in

⁴ H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (2e druk; Amsterdam 2002) 9-10, 194 en 239-243.

⁵ D. Bosscher, 'Na het overlijden van J.M. den Uyl' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987*, 58-65, aldaar 59.

⁶ Als bron is gekozen voor de volgende twee landelijke dagbladen en twee landelijke weekbladen van linkse of progressieve signatuur: de progressieve Volkskrant; het onafhankelijke sociaal-democratisch georiënteerde dagblad *Het Parool*; *De Groene Amsterdammer*, het onafhankelijk-radicaal opinieweekblad dat zich in de jaren zeventig en tachtig politiek links van (en in) de PvdA bevindt; en het links-progressieve weekblad *Vrij Nederland*.

tweede helft van 1977 eindigt echter in een deceptie voor de PvdA en Den Uyl. Nadat onderhandelingen tussen de sociaal-democraten, D'66 en het CDA na een half jaar mislukken, wordt binnen enkele weken een CDA-VVD-kabinet in elkaar gezet. Binnen de PvdA overheerst na de breuk met het CDA een gevoel van woede en ontgoocheling.⁷

Het partijleiderschap van Den Uyl is ondanks de mislukte formatiepogingen onomstreden. De zware kritiek binnen de partij en de progressieve pers op zijn optreden in de formatie – hij zou veel te toegeeflijk zijn geweest – verdwijnt bij het aantreden van het centrum-rechtse kabinet onder leiding van CDA-voorman Dries van Agt volledig. De sociaal-democraten sluiten voorlopig de gelederen.⁸

De terugkeer naar de Kamerbankjes, een zeer uitzonderlijke stap voor een oud-premier, verloopt niet bepaald soepel. De depolitiseringsfilosofie die de regering huldigt, maakt het Den Uyl bijzonder lastig om als oppositieleider grip te krijgen op het kabinet en de premier.⁹ De PvdA-leider heeft ook moeite met een fundamentele verandering van de rolverdeling die zich in de Nederlandse politiek aandient. Het hoogtepunt van de politieke en maatschappelijke vernieuwingsgolf is voorbij. Bovendien komt als gevolg van een verslechterd financieel-economische klimaat de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat steeds meer onder druk te staan. Terwijl het voor het CDA en de VVD duidelijk is dat de welvaartsstaat afgeslankt moet worden, blijft de PvdA vasthouden aan zijn verworvenheden.¹⁰ Zo verschuift op het Binnenhof eind jaren zeventig langzaam maar zeker het initiatief naar de rechterzijde van het politieke spectrum.

Den Uyl twijfelt over de beste oppositiestrategie. Soms ligt hij in de Kamer op ramkoers met het kabinet, dan weer vaart hij een meer behoedzame koers. Deze grillige oppositie is symptomatisch voor de verwarring binnen de PvdA, die een gevolg lijkt te zijn van het vrij abrupte verlies van het politieke initiatief en de onverwachte oppositierol die de partij is toebedeeld.¹¹ Daarnaast speelt mee dat Den Uyl sympathie heeft voor de linkervleugel van het CDA. Met de progressieve christen-democraten koestert hij een geloof in het vermogen van de politiek om de levensomstandigheden van de zwakkeren in de samenleving te verbeteren. Daar komt bij dat Den Uyl ervan overtuigd is dat de PvdA waar-

⁷ I. van den Broek, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002) 89-94.

⁸ Notulen Partijbestuur (PB) 28-11-1977, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Archief Partij van de Arbeid (PvdA), inv. nr. 27a inv. nr. 27b; PB 12-12-1977, IISG, PvdA, inv. nr. 27b.

⁹ *Het Parool*, 19-1-1978.

¹⁰ P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1999) 134-135; J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel II De tijd na 1940* (Assen 1999) 113-114.

¹¹ Bleich, *Joop den Uyl*, 410-411; *De Groene Amsterdammer* 18-10-1978; *De Volkskrant* 14-10-1978.

schijnlijk niet zonder het CDA zal kunnen regeren.¹² Een al te grote animositeit jegens het CDA kan de PvdA zich in zijn ogen daarom niet veroorloven.

De linkse pers en de linkervleugel in de fractie veroordelen het behoedzame optreden van Den Uyl als een opzichtige lokroep richting het CDA.¹³ Binnen de PvdA heerst bovendien onvrede over zijn opstelling in het interne debat over de sociaal-economische koers. Onderling is de partij sterk verdeeld over dit vraagstuk, waarbij Den Uyl een middenpositie inneemt. Den Uyls evenwichtskunsten, gericht op het bij elkaar houden van links (het partijbestuur, het partij-kader en de linkervleugel van de fractie) en rechts (de rechtervleugel van de fractie) binnen de partij, kunnen echter op weinig waardering rekenen en maken geen einde aan de verdeeldheid.¹⁴

Drammerige Joop Atoom

Den Uyls gezag wordt er niet beter op wanneer uit enquêteonderzoek blijkt dat de kiezers massaal weglopen bij de in hun ogen te schreeuwerige en drammerige sociaal-democraten. Dit verwijt is niet in de laatste plaats een veroordeling van de stijl van Den Uyl, wiens gedrevenheid, beperkte relativiseringsvermogen en geloof in eigen gelijk bij veel mensen verbeterd en drammerig overkomt.¹⁵

Wanneer Den Uyl in de aanloop naar de verkiezingen in het interne debat over kernbewapening, tot grote woede van het partijkader en de linkse pers, een middenpositie inneemt zakt ook de steun binnen de partij tot een dieptepunt. Het gebrek aan enthousiasme waarmee de partijraad Den Uyl tot lijsttrekker aanwijst – *Het Parool* spreekt van het minst indrukwekkende en meest plichtmatige applaus uit zijn loopbaan – en de grimmige sfeer waarin het congres zich uiteindelijk achter het kernwapenstandpunt van Den Uyl schaart – congresgangers protesteren met affiches met de tekst 'Een stem op de PvdA is een stem op Joop Atoom' – maken duidelijk dat zijn gouden jaren als onomstreden partij-leider definitief voorbij zijn.¹⁶

¹² Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 29; *Vrij Nederland* 28-1-1978 en 10-3-1979; PB 12-12-1977, IISG, PvdA, inv. nr. 27b.

¹³ *Vrij Nederland* 20-10-1979; *Het Parool* 10-10-1979; *De Volkskrant* 13-10-1979.

¹⁴ *De Volkskrant* 23-10-1979; Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 54-55; *Het Parool* 2-11-1979; PB 1-12-1979, IISG, PvdA, inv. nr. 27d; *De Groene Amsterdammer* 30-8-1978; *Vrij Nederland* 7-10-1978.

¹⁵ *Vrij Nederland* 12-1-1980; De PvdA en haar kiezers, IISG, Archief J.M. den Uyl (Den Uyl), inv. nr. 595; Het taaie ongerief, IISG, Den Uyl, inv. nr. 595; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 212 en 225; Jansen van Galen en Vuijsje, *Politiek als hartstocht*, 319.

¹⁶ A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986) 172; A. de Kwant en E. Mathies, *Twee dingen....Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht en Antwerpen 1981) 202; *De Volkskrant* 9-6-1980 en 29-9-1980; *De Groene Amsterdammer* 1-10-1980; *Vrij Nederland* 7-6-1980; *Het Parool* 30-9-1980; PB 25-8-1980, IISG, PvdA, inv. nr. 27d.

Op hetzelfde congres in februari 1981 blijkt de partij definitief een meer gematigd pad te zijn ingeslagen. De 'realisten' in de partij hebben door de verslechterende economische situatie en de slechte opiniecijfers de wind inmiddels in de zeilen gekregen.¹⁷ Daarmee lijken de sociaal-democraten na vier jaren van politieke desoriëntatie en ideologische verwarring eindelijk een idee te hebben welke richting de partij in moet. In de oppositiewoestijn heeft de partij een lange weg afgelegd: de uittocht uit het rijk der radicaliteit heeft de PvdA na 1977 via vele kronkelwegen naar het door de nieuwe realisten beloofde land van de redelijkheid gebracht. Hier ligt regeringsdeelname als een gouden kalf op aanbidding van de sociaal-democraten te wachten.

Twee kapiteins op het schip van staat

Ondanks een pijnlijk verlies bij de verkiezingen van mei 1981 van negen zetels, waardoor het CDA de PvdA voorbijstreeft als grootste partij, grijpen de sociaal-democraten de kans op kabinetsdeelname met beide handen aan. Na moeizame onderhandelingen tussen de PvdA, D'66 en het CDA, dat liever met de VVD wil maar daar geen meerderheid mee heeft, worden de partijen het begin september eens over een regeerakkoord. De PvdA gaat onder zware druk en met moeite akkoord met Van Agt als premier. Den Uyl dient als vice-premier onder zijn aartsrivaal, maar neemt als 'superminister' van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wel een prominente positie in het kabinet in.¹⁸

De relatie tussen deze twee kopstukken is er niet een van grote wederzijdse genegenheid. Al tijdens hun samenwerking in het kabinet-Den Uyl, waar Van Agt de functie van vice-premier en minister van Justitie vervulde, kwamen zij, onder meer als gevolg van een incompatibilité des humeurs, tegenover elkaar te staan. Een bittere onderlinge rivaliteit is sindsdien de Nederlandse politiek gaan domineren.¹⁹ De aanwezigheid van de calvinistische en bevlogen PvdA-leider en de katholieke en relativerende CDA-voorman in de boezem van het kabinet dreigt daarom al bij voorbaat een zware hypotheek te leggen op de nieuwe rooms-rode samenwerking.

Nog voor het kabinet zich aan het parlement kan presenteren bezwijkt de ministersploeg aan interne meningsverschillen over het te voeren financieel-economische beleid. Naast zakelijke overwegingen spelen ook irritaties over het gedrag van Den Uyl in de ministerraad een prominente rol in de kabinetscrisis. Den Uyl wordt vooral verweten dat hij te lange monologen in de ministerraad houdt en zich meer als minister-president dan als vice-premier gedraagt.²⁰

¹⁷ *De Volkskrant* 2-3-1981; *De Groene Amsterdammer* 4-3-1981 en 11-3-1981; *Het Parool*, 2-3-1981; *Vrij Nederland* 7-3-1981.

¹⁸ PB 10-7-1981, IISG, PvdA, inv. nr. 27e; Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 125.

¹⁹ J. Lindner, *Het tweede kabinet-Den Uyl. Linkse idealen en mislukkingen 1966-1994* (Amsterdam 2003) 174.

²⁰ Bosmans, *Staatkundige vormgeving II*, 126; Bleich, *Joop den Uyl*, 413 en 425.

Van wezenlijker belang dan de breedsprakigheid van Den Uyl is de weerstand die Den Uyls algehele politieke stijl oproept. Zelfs in zijn eigen partij worden vraagtekens geplaatst bij zijn geestdrift. Zijn 'ideologische hartstocht schijnt in dit tijdperk van nieuwe zakelijkheid ook door pragmatische bestuurders uit eigen kring niet meer op prijs gesteld te worden', concludeert *De Groene Amsterdammer*. De oude leider past niet meer in het depolitiserende politieke spel zoals dat anno 1981 gespeeld wordt.²¹

In de progressieve pers wordt verdeeld gereageerd op de kabinetscrisis en de rol van Den Uyl daarin. *De Volkskrant* vindt het noodzakelijk om de exponenten van de tegenstrijdige politieke richtingen en de symbolen van oude tegenstellingen – met name Van Agt en Den Uyl – te vervangen. De andere linkse bladen zijn aanmerkelijk positiever. Den Uyl lijkt volgens *De Groene* juist beter dan zijn door 'regeergeilheid' geplaagde PvdA-collega's in staat om de partij te behoeden voor een al te meegaande houding.²² *Het Parool* is van mening dat de PvdA juist in deze periode van economische crisis behoefte heeft aan

'gedreven politici, die rusteloos, onvermoeibaar en (...) drammerig naar oplossingen voor de crisis zoeken die de hele maatschappij ten goede komen, de zwaksten in het bijzonder. (...) links zou Den Uyl pas moeten afschrijven zodra hij niet meer dramt.'²³

Geloof in de politiek

De vraag is natuurlijk waarom Den Uyl de overgang naar een nieuwe politieke stijl niet kan en wil maken. Eind jaren zestig lukte het hem wel. Om zijn leiderschap veilig te stellen én om de jongere generatie binnen de partij te houden – het bewaren van de harmonie en eenheid binnen de beweging is een van de belangrijkste taken die hij voor zichzelf als partijleider ziet weggelegd – ontwikkelde Den Uyl in zijn eerste jaren als partijleider een overlevingstechniek die bestaat uit het tegelijkertijd inhoudelijk bestrijden van en meebuigen met zijn interne politieke tegenstanders, die vooral afkomstig waren uit de radicale vernieuwingsbeweging Nieuw Links en die hem verweten een politicus van de oude stempel te zijn, 'een statige regent in een krijtstreeppak'.²⁴

²¹ *De Groene Amsterdammer* 21-10-1981; *Het Parool* 31-10-1981; H. te Velde, 'Haast in de politiek. De stijl van Den Uyl en de opkomst van Van Agt' in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (ed.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998), 8-24, aldaar 10.

²² *De Volkskrant* 17-10-1981; *De Groene Amsterdammer* 28-10-1981.

²³ *Het Parool* 31-10-1981.

²⁴ J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht. Een portret in twintig interviews* (Weesp 1986) 105-106, 185, 346 en 351; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 213, 219; A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008), 461.

Als gevolg van deze overlevingstechniek ontwikkelde Den Uyl zich van een koele en afstandelijke technocraat tot een veel aansprekender, bevrogen en haast visionair politicus waarmee hij vrij snel de belichaming van het nieuwe leiderschapsideaal werd. Den Uyls nieuwe stijl paste beter dan zijn eerdere zakelijkere imago bij de nieuwe politieke cultuur van politisering en polarisatie, van emotie en retoriek, die vanaf de tweede helft van de jaren zestig in de plaats kwam van de oude politieke traditie van pacificatie en zakelijkheid.²⁵ Den Uyl werd, tegen wil en dank, zelfs de belichaming van de polarisatie, niet in de laatste plaats vanwege zijn gedrevenheid en driftige lichaamstaal. Dankzij deze succesvolle aanpassing aan de tijd werd hij vanaf begin jaren zeventig binnen de partij in toenemende mate gezien als de onbetwiste leider.²⁶

Het grootste struikelblok voor een nieuwe bijstelling van zijn stijl begin jaren tachtig is dat van Den Uyl een relativerender houding ten aanzien van het politiek bedrijf wordt gevraagd, terwijl het vertrouwen in de kracht en het veranderend vermogen van de politiek juist de rode draad in zijn leven zijn. Hoewel Den Uyl al in 1970 erkende dat de marges van democratische politiek smal zijn, voegde hij daar nadrukkelijk aan toe dat het benutten van die marges wel het verschil kan betekenen 'tussen een spiraal naar beneden of naar omhoog'. Deze overtuiging is het fundament van waaruit hij politiek bedrijft.²⁷ Het wantrouwen en de twijfel ten aanzien van de mogelijkheden van de politiek om de maatschappij te veranderen en te verbeteren, die aan de zakelijkheid in de jaren tachtig ten grondslag liggen, hebben in de gepolitiseerde jaren zeventig, maar ook in de zakelijkere jaren vijftig en zestig, waarin Den Uyl zich thuis voelde, nooit een rol gespeeld.²⁸

Een geïsoleerde loco-burgemeester in oorlogstijd

Begin november 1981 wordt het kabinet gereconstrueerd en legt Van Agt de regeringsverklaring van zijn tweede kabinet af. Den Uyl kan aan het werk. Zijn ministerschap verloopt evenwel verre van rooskleurig. Een ambitieus werkgelegenheidsplan, Den Uyls *piece de résistance*, blijkt niet aan de gestelde

²⁵ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 209, 214-216, 218-219 en 247; Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 73; O. Reichwein, *Gereformeerd af, socialist geworden, calvinist gebleven. De vormende jaren tijdens crisis- en oorlogstijd en de invloed daarvan op het naoorlogse politieke denken en handelen Utrechtse Historische Cahiers* 19 (1998) 4, 64 en 113; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (2e druk; Amsterdam 2005) 240-241 en 260.

²⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 219; Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990) 116-119, 131 en 353.

²⁷ Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 29, 32, 50 en 58; J. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek' (1970) in: Idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978) 145-166, aldaar 166.

²⁸ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 281.

verwachtingen te voldoen, waarop een woedende FNV hem vervolgens de oorlog verklaart. Daarnaast komt Den Uyl tot een harde confrontatie met de ondernemers, die weigeren om zelfs maar met hem te spreken over maatregelen om de werkloosheid te bestrijden. Naast deze tweefrontenoorlog haalt hij zich bovendien de woede van zijn eigen partij (en die van de vakbeweging) op de hals door onder druk van het CDA met een voorstel te komen voor forse ingrepen in de ziekwet.²⁹ Ook de linkse pers wijst de plannen van Den Uyl eensgezind af.³⁰

De storm van kritiek richt zich niet alleen op de inhoud van de plannen, maar ook op de gekwelde Den Uyl als persoon. Zo wordt hij het mikpunt van de demonstraties van de Industriebond FNV, waarbij hij wordt afgeschilderd als 'minister van Asociale Zaken'.³¹ Een uiterst pijnlijke vertrouwensbreuk tussen de PvdA en haar natuurlijke bondgenoot, de vakbeweging, is daarmee een feit. Het isolement van Den Uyl is compleet.

Dat isolement wordt nog eens versterkt als blijkt dat Den Uyl zich maar moeilijk kan aanpassen aan het nieuwe realisme. Dat wil hij eigenlijk ook niet. De polarisatie is in de oppositiejaren door de PvdA gaandeweg losgelaten, maar Den Uyl roept met zijn optreden en houding binnen en buiten het kabinet van veel kanten weerstand op. Hij polariseert niet zozeer door zijn radicale standpunten en ideeën, maar door zijn geestdrift en bevrogenheid.³²

Inhoudelijk heeft Den Uyl overigens wel sterke bezwaren tegen het fundamenteel ter discussie stellen van de verzorgingsstaat, waarnaar steeds meer partijen neigen. Een verklaring voor zijn verzet hiertegen kan liggen in de ontberingen die hij in het interbellum als gevolg van de economische depressie en de ontoereikende *laissez-faire*-politiek van de overheid aan den lijve heeft meegemaakt. Deze ervaringen lijken hem een scherp besef te hebben gegeven waartoe de ondermijning van de verzorgingsstaat kan leiden.³³

Als een eenzame partijleider blijft hij zo tegen de stroom in gaan. Hij wil, zoals hij dat oud-testamentisch omschrijft, 'knokken, vechten, om water uit de rots te slaan' en blijven strijden voor het onmogelijke. Voor een groeiend aantal partijprominenten vormt juist het onvermogen en de onwil van Den Uyl om zich

²⁹ Bosmans, *Staatkundige vormgeving II*, 127; *Vrij Nederland* 26-9-1981-1-1982; *De Volkskrant* 30-12-1981 en 30-4-1982.

³⁰ *De Volkskrant* 6-1-1982, 30-1-1982 en 2-2-1982; *Vrij Nederland* 9-1-1982; *De Groene Amsterdammer* 20-1-1982; *Het Parool* 15-2-1982; PB 11-1-1982, IISG, PvdA, inv. nr. 27e.

³¹ Lindner, *Het tweede kabinet-Den Uyl*, 206.

³² *De Volkskrant* 30-1-1982 en 6-3-1982; *De Groene Amsterdammer* 20-1-1982 en 10-3-1982; H. van der Werf, *Joop den Uyl. Profiel van een politicus* (Baarn 1975) 74.

³³ *De Volkskrant* 28-8-1982; F. Salverda en M. van Weezel, 'De manier waarop ik bezig ben: knokken, vechten om water uit de rots te slaan' in: M. de Bok, *Joop den Uyl. Een leven in interviews* (Amsterdam 1988), 116-132, aldaar 131; *De Groene Amsterdammer* 11-11-1981 en 6-1-1982.

in zijn politieke stijl en in zijn fundamentele idealen aan te passen aan 'de nieuwe tijd' echter een reden om in het voorjaar van 1982 zijn leiderschap voorzichtig ter discussie te stellen.³⁴

Opmerkelijk is dat de kritiek van dezelfde partijgenoten komt die eind jaren zestig als Nieuw Links al probeerden Den Uyls leiderspositie te ondergraven.³⁵ Maar terwijl ze hem destijds verweten dat hij een te weinig linkse koers voer, is het probleem nu dat hij een te links en te weinig realistisch imago heeft. De Nieuw Linkers van destijds nemen het Den Uyl kwalijk dat hij de versleten polarisatiejas aanhoudt die hij onder druk van dezelfde Nieuw Linkers in de jaren zeventig heeft aangetrokken.

De linkse bladen, waarvan de meeste weinig heil zien in de nieuwe realistische koers van de PvdA, nemen het evenwel voor 'de ideale zondebok' op. Vooral *De Groene* houdt een hartstochtelijk pleidooi voor 'die oude politieke leider', die al eerder door dit opinieblad 'de enige kerel in een partij van ergerniswekkende slapjanussen' is genoemd:

'Den Uyl is een sociaal-demokraat van de oude stempel. Een politikus met een visie waarop veel valt af te dingen. (...) Maar een politikus met visie en met politieke moed. (...) Joop moet blijven!'³⁶

Het vraagstuk van het leiderschap van de PvdA wordt echter al vrij snel naar de achtergrond gedrongen. In mei 1982 valt het kabinet nadat er geen overeenstemming kan worden bereikt over de invulling van de Voorjaarsnota.³⁷

De crisis wordt in de PvdA zelf als een bevrijding ervaren, als een welkom einde aan een acht maanden durende lijdensweg waarin haar traditionele band met de vakbond zwaar beschadigd is geraakt.³⁸ Ondanks deze opluchting blijft Den Uyls positie echter bijzonder kwetsbaar. Zijn leiderschap binnen de PvdA is tijdens zijn vice-premierschap aan erosie onderhevig geraakt. Bovendien ontstaat in het veranderende tijdsgewricht steeds meer behoefte aan een nieuw type leider.

Verraad zonder Brutus

Veel tijd voor imagoherstel heeft de zwaar beschadigde partijleider niet, want in de zomer zal de PvdA een lijsttrekker moeten aanwijzen voor de vervroegde verkiezingen in september 1982. Van de PvdA-kiezers, zo blijkt uit een opinie-

³⁴ Salverda en Van Weezel, 'De manier waarop ik bezig ben', 126, 129 en 132; *De Groene Amsterdammer* 16-5-1984.

³⁵ *Vrij Nederland* 26-12-1981.

³⁶ *Het Parool* 29-3-1982; *Vrij Nederland* 3-4-1982; *De Groene Amsterdammer* 10-2-1982 en 31-3-1982.

³⁷ Bosmans, *Staatkundige vormgeving II*, 129; *Het Parool* 13-5-1982.

³⁸ *De Volkskrant* 13-5-1982.

peiling vlak na de val van het kabinet, wil slechts een krappe meerderheid Den Uyl weer als nummer één op de lijst.³⁹

Onder de sociaal-democratische ex-ministers is er zelfs niemand die Den Uyl weer als lijsttrekker wenst. Dat blijkt kort na de val van het kabinet in een nachtelijke vergadering op de ministerskamer van Marcel van Dam (Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening). Tegen dit decor speelt zich de openingsscène af van een zich over vier jaar uitstrekkende Shakespeariaanse tragedie rond de opvolging van Den Uyl. Unaniem bestaat onder de ex-bewindslieden het gevoel dat een troonsafstand van Den Uyl de beste oplossing is. Zijn electorale aantrekkingskracht zou zijn afgenomen, hij zou onvoldoende leiding geven aan de partij en door zijn solistische optreden in het kabinet een sta-in-de-weg zijn voor een hernieuwde regeringsdeelname van de PvdA. Die kritiek op de oude meester is niet nieuw, maar nu is er volgens een meerderheid van zijn politieke leerlingen ook een alternatief voor het leiderschap: André van der Louw, de oud-minister van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk. Voor een daadwerkelijke vadermoord schrikt het gezelschap echter terug; niemand is bereid de rol van Brutus op zich te nemen en Den Uyl de dolkstoot te geven. De uiteindelijke keuze wordt aan hem gelaten.⁴⁰

Naast dit dringende en eenduidige advies, dat Den Uyl overigens als verraad beschouwt, wekt ook de fractieleiding de indruk dat hij maar beter geen lijsttrekker meer kan zijn. Een belangrijk deel van de partijtop zegt hiermee feitelijk het vertrouwen op in Den Uyl als partijleider. Het partijbestuur, onder leiding van Max van den Berg, wil van alle kritiek evenwel niets weten en schaaft zich achter Den Uyl, niet in de laatste plaats omdat het Van der Louw te rechts vindt.⁴¹

Geconfronteerd met deze sfeer van twijfel aan zijn partijleiderschap besluit Den Uyl zich te beraden op zijn politieke toekomst.⁴² Al na enkele dagen besluit Den Uyl het advies van een aanzienlijk deel van de partijtop in de wind te slaan. Er is volgens hem geen reëel alternatief. Van der Louw ligt slecht bij het partijbestuur en FNV-voorzitter Wim Kok, in wie Den Uyl en het partijbestuur wel wat zien, is (vooral in de fractie) te controversieel vanwege de nog verse littekens die de hevige broedertwist tussen de PvdA en het FNV over de ziektewet en het werkgelegenheidsplan heeft achtergelaten. Gegeven dit gebrek aan onomstreden alternatieven, in de wetenschap dat de fractie noch het partijbestuur een geprolongerd lijsttrekkerschap in de weg zullen staan en gesterkt door het electorale herstel bij de gemeenteraadsverkiezingen begin juni, stelt Den Uyl

³⁹ *De Volkskrant* 19-5-1982.

⁴⁰ *Vrij Nederland* 5-6-1982 en 17-3-2001; *De Groene Amsterdammer* 16-6-1982; Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 50.

⁴¹ F. Bloemendaal, 'De laatsten der Uylianen', *HP/De Tijd* 19-12-1997; *Vrij Nederland* 5-6-1982, 3-11-1984 en 17-3-2001; *De Groene Amsterdammer* 16-6-1982.

⁴² *De Volkskrant* 28-5-1982.

zich beschikbaar voor het lijsttrekkerschap. Als het partijbestuur zich vervolgens in grote meerderheid achter Den Uyls kandidatuur schaart, komt aan een korte periode van beroering een einde.⁴³

Een relict als blok aan het been

Na de val van het kabinet krabbelen de sociaal-democraten in de opiniepeilingen weer op en boeken uiteindelijk zelfs een bescheiden winst: 47 zetels, drie meer dan in 1981. Deze redelijk spectaculaire verkiezingsoverwinning brengt Den Uyl echter niet terug in het Catshuis. De liberalen en christen-democraten slagen er binnen een maand in tot overeenstemming te komen over een regeerakkoord. Ondertussen heeft Van Agt zijn afscheid van de politiek aangekondigd zodat de tweede man van het CDA, Ruud Lubbers, na een kort optreden als formateur, begin november mag aantreden als premier van een CDA-VVD-kabinet.⁴⁴

Den Uyl keert dus terug naar de oppositiebanken en voert van daaruit de strijd aan tegen Lubbers, die een nieuwe dominante stijl van leiderschap belichaamt waarin no-nonsense, zakelijkheid en depolitisering centraal staan. De premier gedraagt zich als een manager, bedrijft 'resultaatpolitiek' en hecht in tegenstelling tot Den Uyl minder belang aan langdurige, ideologisch beladen discussies en uitgebreid overleg. Vergeleken met Den Uyl toont hij bovendien zijn emoties nauwelijks en polariseert hij ook veel minder.⁴⁵ Lubbers' stijl van leiderschap is voor Den Uyl zo bezien niet veel aantrekkelijker dan Van Agts apolitieke optreden. Het maakt het oppositievoeren voor Den Uyl wederom tot een lastige onderneming. Steeds meer zal Den Uyl het gevoel krijgen dat de tijd zich tegen hem aan het keren is.

Den Uyl ontkomt niet aan enkele aanpassingen aan zijn stijl, zo probeert hij zich niet langer polariserend op te stellen. Met de depolitisering van Lubbers weigert hij evenwel mee te gaan. En op inhoudelijk gebied kan hij zich nog altijd niet verzoenen met het afgenomen geloof in de sturende rol van de overheid. Net als tijdens zijn oppositie tegen het kabinet-Van Agt waarschuwt Den Uyl voor de in zijn ogen haast rampzalige gevolgen van het wegebbende geloof in verandering en verbetering: 'De politiek van de hoop is begraven. Het nieuw realisme. No nonsense. Het besef dat de mensen er zelf iets aan kunnen doen

⁴³ *Vrij Nederland* 12-6-1982; PB 4-6-1982, IISG, PvdA, inv. nr. 27e; *De Volkskrant* 29-5-1982 en 3-6-1982; Schriftelijke verklaring over beschikbaarheid als lijsttrekker, IISG, Den Uyl, inv. nr. 868; PB 7-6-1982, IISG, PvdA, 27e.

⁴⁴ Bosmans, *Staatkundige vormgeving II*, 131-132.

⁴⁵ Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 58-59 en 161; Te Velde, 'Haast in de politiek', 19; J. van Tijn en M. van Weezel, 'Ruud Lubbers. "Ik sta niet buiten het huis waarin het kabinet woont. Alleen zit ik soms stiekem in de kelder te werken"' in: J. van Tijn, *Meester op het floret* (z.p. 2001) 271-280, aldaar 277-278; *De Volkskrant* 5-5-1984; Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 58.

is op de terugtocht, dat is fataal.⁴⁶ En in 1984 toont hij zich in een toespraak ter gelegenheid van negentig jaar sociaal-democratie bezorgd 'dat op de golf van terugval op de magie van de markt de gedachte van de maakbaarheid van de samenleving geheel dreigt te worden weggespoeld'.⁴⁷ Met deze opvattingen komt Den Uyl geleidelijk op de linkervleugel van zijn partij terecht, terwijl hij altijd tot het uiterste heeft gepoogd zich in het centrum van de PvdA op te houden om de partij zo het beste bijeen te kunnen houden.

Dat Den Uyl zich niet meer in het centrum van zijn partij ophoudt, is op zich niet heel problematisch. Een ernstiger bedreiging voor zijn leiderspositie is dat hij met zijn verzet tegen de depolitisering en de no-nonsensepolitiek blijft vasthouden aan een politieke cultuur die sinds het eind van de jaren zeventig langzaam maar zeker verdwenen is en steeds meer in diskrediet raakt. Daardoor wordt hij in toenemende mate een relict uit het verleden.

In de linkse pers brokkelt de steun voor Den Uyl af. Zelfs in *Het Parool*, samen met *De Groene Amsterdammer* een van de weinige progressieve bladen die het nog tot ver in de jaren tachtig voor Den Uyl opnemen, wordt uiteindelijk opgemerkt dat zijn prekerige en breedsprakige stijl van argumenteren en debatteren begint te irriteren en te vermoeien.⁴⁸

Vooral het uitblijven van veranderingen in zijn politieke stijl en de hardnekkige beeldvorming rond zijn persoon maken Den Uyl steeds meer tot een blok aan het been van zijn partij. Inhoudelijk gaat Den Uyl voor een gedeelte zelfs mee in de matiging van standpunten en de erkenning van de noodzaak van pijnlijke bezuinigingen. In de beeldvorming wordt deze beperkte inhoudelijke aanpassing aan de nieuwe tijd evenwel overschaduwd door de continuering van zijn 'jaren zeventig'-imago.⁴⁹ Een nieuw kabinet met Den Uyl dreigt daarom bij voorbaat door het verleden belast te worden. Op die manier wordt Den Uyl, die altijd veel belang hecht aan het openhouden van regeermogelijkheden, vooral door zijn stijl en imago een obstakel voor regeringsdeelname van zijn partij.⁵⁰

'Een verbintenis voor het leven'

Ondanks de aanzwellende kritiek binnen de PvdA op haar leider wordt Den Uyl door zijn partijgenoten vrij gelaten om zelf het moment van zijn terugtreden als partijleider te bepalen.⁵¹ Deze bewegingsvrijheid van Den Uyl lijkt vooral

⁴⁶ *De Groene Amsterdammer* 27-3-1985; *Het Parool* 18-8-1985; Van der Werf, *Joop den Uyl*, 74; ; *De Volkskrant* 19-8-1985; J. van Tijn en M. van Weezel, 'Net toen ik niet meer zo nodig hoefde, dacht ik: het zou toch best leuk zijn om door te gaan' in: De Bok, *Joop den Uyl*, 167-174, aldaar 170.

⁴⁷ *De Groene Amsterdammer* 28-11-1984.

⁴⁸ *De Volkskrant* 12-5-1984, 23-6-1984, 9-3-1985, 30-11-1985 en 22-2-1986; *Het Parool* 23-5-1986 en 17-8-1985.

⁴⁹ *De Volkskrant* 19-8-1985; *De Groene Amsterdammer* 23-10-1985.

⁵⁰ Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 25, 61, 65 en 102.

⁵¹ Bleich, *Joop den Uyl*, 430-431; *De Volkskrant* 25-4-1983; *Het Parool* 20-3-1986.

een gevolg te zijn van een gevoel van loyaliteit binnen de partij tegenover de man die de sociaal-democraten in het verleden naar een aantal grote successen heeft geleid.⁵²

De PvdA-leider zelf maakt niet bepaald de indruk dat een regeling van de opvolging hoog op zijn agenda staat. Bij menigeen rijst het vermoeden dat hij eigenlijk nog wel een keer zijn partij wil aanvoeren, niet in het minst omdat de uitstekende scores in de opiniepeilingen de fata morgana van het tweede kabinet-Den Uyl toch weer aan de horizon doen verschijnen. Zelf geeft hij ook toe dat de verleiding om te wachten op dat tweede kabinet 'op zon- en feestdagen' wel eens bij hem opkomt.⁵³ Zijn terughoudendheid om zijn positie als partijleider op te geven kan ook verklaard worden door zijn overtuiging dat de eenheid binnen zijn partij, van hem afhangt. Daarnaast speelt mee dat Den Uyl eigenlijk niet zonder politiek kan. 'Een verbintenis met de politiek', zo zegt Den Uyl bij een andere gelegenheid, 'is (...) in beginsel altijd een verbintenis voor het leven'.⁵⁴

Zijn aarzelingen om het stokje door te geven, verklaren voor een deel Den Uyls weinig doortastende optreden rond de opvolgingskwestie. Een snelle en soepele oplossing van dit vraagstuk wordt bovendien bemoeilijkt door verdeeldheid in de partij over de ideale kroonprins. Een aantal kandidaten sneuvelt voordat Den Uyl en Van den Berg in het laatste bedrijf van de kroonprinsentragedie er na vele gesprekken in slagen de zich terughoudend opstellende Kok over te halen de overstap naar Den Haag te wagen. Pas in juni 1985 stelt de FNV-voorman zich beschikbaar voor het Kamerlidmaatschap in 1986 en daarmee als opvolger van Den Uyl. Enkele maanden later verklaart de 66-jarige Den Uyl zich bereid om opnieuw (voor de zevende keer) lijsttrekker te worden. In de progressieve pers wordt de keuze voor Den Uyl als een zwakgebod bestempeld. Het zou hem aan inspirerende visies en toekomstanalyses ontbreken en men ziet liever een andere aanvoerder met een minder belast verleden.⁵⁵

In de verkiezingscampagne wordt Den Uyl door de campagnedeskundigen geadviseerd een redelijke en ingetogen 'no nonsense'-houding aan te nemen. Het verrast weinigen dat Den Uyl zich hier niets van aantrekt. In de campagne schuwt Den Uyl persoonlijke aanvallen niet. Verder valt vooral op dat de oude PvdA-leider de dynamische uitstraling en jeugdigheid van Lubbers en VVD-lijsttrekker Ed Nijpels mist. Een snelle electorale opmars bezorgt het CDA uiteinde-

⁵² Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 102.

⁵³ Notulen Dagelijks bestuur en fractiebureau 29-8-1983, inv. nr. 5d; *De Volkskrant* 25-4-1983; *Het Parool* 15-10-1983 en 22-5-1986; *De Groene Amsterdammer* 19-1-1983.

⁵⁴ Bleich, *Joop den Uyl*, 436-437; Achter het Nieuws Extra 24-12-1987, VARA, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, inv. nr. V5695; J. Bosmans, 'De erfenis van Den Uyl' in: Ramakers e.a. (ed.), *Illusies van Den Uyl?*, 96-113, aldaar 108-109.

⁵⁵ Bleich, *Joop den Uyl*, 437-442; *De Volkskrant* 11-6-1985 en 19-8-1985; *Het Parool* 17-8-1985 en 18-8-1985.

lijk een onverwacht grote verkiezingsoverwinning. Lubbers kan met de VVD in een tweede kabinet zijn karwei afmaken.⁵⁶

Terwijl het CDA en de VVD aan een nieuw kabinet werken, verzet Den Uyl zich ondertussen met hand en tand tegen een sterkere no-nonsensekoers van de PvdA, waar steeds meer partijgenoten op aandringen. Het lijkt echter slechts een kwestie van tijd te zijn voordat de sociaal-democraten onder leiding van de rustigere en pragmatische Kok aansluiting zullen zoeken bij de zakelijke en depolitiserende politieke cultuur. Dat beseft Den Uyl ook. De PvdA zal er vermoedelijk niet aan kunnen ontkomen om rood als partijkleur in te ruilen voor grijs en blauw, zo verzucht Den Uyl in een interview vlak na de verkiezingen. 'Maar', zo voegt hij daaraan toe, 'ik ben blij dat ik dat niet meer hoeft te beleven'.⁵⁷

Op 14 juli wordt na een korte formatie het tweede centrum-rechtse kabinet-Lubbers beëdigd. Een dag later legt Den Uyl zijn functie neer als fractieleider en een week later overhandigt hij de voorzittershamer aan Wim Kok. Daarmee neemt hij na twintig jaar afscheid als politiek leider van de PvdA. Hij blijft echter als gewoon fractielid in de Tweede Kamer zitten, onder meer omdat hij 'niet de indruk heeft dat een volledig terugtreden zou bijdragen tot mijn persoonlijk geluk'.⁵⁸

In oktober 1987 wordt bekend dat hij aan een ernstige ziekte lijdt.⁵⁹ Na een ziekbed van twee maanden overlijdt hij op 24 december. Gestorven in het harnas. Een vrijwillig afscheid van de politiek heeft hij nooit genomen en dat is bij een politiek dier als Den Uyl eigenlijk ook niet denkbaar.

Politiek overlever

De ontwikkelingen in Den Uyls leiderschap richten de schijnwerpers op de invloed die de politieke stijl van een aanvoerder, naast zijn of haar inhoudelijke standpunten, heeft op de duurzaamheid en stabiliteit van de positie van de leider binnen de partij. Begin jaren zeventig stelt Den Uyl zijn partijleiderschap veilig door zich in zijn standpunten en vooral in zijn stijl soepel aan te passen aan het nieuwe gepolariseerde en gepolitiseerde seizoen en zelfs de belichaming van deze politieke cultuur te worden. Na 1977 breekt echter een nieuwe politiek jaargetijde aan van depolitisering en een geloof in de heilzame werking van de markt. Dan blijkt dat de grenzen van Den Uyls aanpassingsvermogen zijn bereikt. Depolitisering, relativering van de politiek en gebrek aan vertrouwen in de overheid zijn fundamenteel in tegenspraak met de kern van Den Uyls politie-

⁵⁶ *Vrij Nederland* 3-5-1986 en 31-5-1986; *Het Parool* 20-5-1986 en 22-5-1986; Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 118; Bosmans, *Staatkundige vormgeving II*, 138-139.

⁵⁷ *Vrij Nederland* 31-5-1986.

⁵⁸ *De Volkskrant* 16-7-1986.

⁵⁹ Bleich, *Joop den Uyl*, 450.

ke overtuiging: zijn geloof in de politiek. De partijleider blijft zich vastklampen aan een visie op politiek en overheid en een politieke stijl die in de zakelijke en neoliberale jaren tachtig langzaamaan verdwijnt en in diskrediet raakt. Zo wordt Den Uyl de gevangene van zijn eigen anachronistische stijl en is niet Van Agt of Lubbers zijn grootste politieke vijand, maar de nieuwe tijd.

Omdat de PvdA-leider, ondanks de druk vanuit zijn partij om zich aan te passen, blijft worstelen met die nieuwe tijd, zwelt de kritiek aan en klinkt de roep om een terugtreden steeds luider. Desondanks blijft Den Uyl zijn partij aanvoeren bij de verkiezingen. De partij laat het initiatief om volledig aan haar leider over. Juist van Den Uyl, die de politiek als een roeping beschouwt, vanuit zichzelf nauwelijks de behoefte voelt om te vertrekken, kan echter niet verwacht worden dat hij de opvolging snel en soepel regelt. Pas nadat in de zomer van 1986 opnieuw het droombeeld van zijn tweede kabinet als een zeepbel uit elkaar spat, maakt Den Uyl plaats voor Wim Kok.

Maar hoe groot het belang van politieke (leiderschaps)stijl ook is, als iets bewijst dat een volledige aanpassing aan de verschuivingen in de politieke cultuur geen noodzakelijke voorwaarde is om te overleven als partijleider, dan is het wel de loopbaan van Den Uyl. Op een indrukwekkende manier weet Den Uyl de wisseling der politieke seizoenen te overleven. Dat Den Uyl er na 1977 in slaagt zijn positie te handhaven, gebeurt echter eerder ondanks zijn verzet tegen de nieuwe politieke cultuur dan dankzij een flexibele aanpassing aan de tijd. Joop den Uyl is het prototype van een politiek overlever, een man for all seasons kan hij daarentegen zeker niet genoemd worden. •

Casper Kirkels (1984) studeerde tussen 2002 en 2008 Geschiedenis in Nijmegen met als specialisatie moderne politieke geschiedenis. Sinds december 2009 is hij werkzaam als promovendus bij Politieke Geschiedenis. Het onderzoek is een samenwerkingsproject van Politieke Geschiedenis en het NIOD en richt zich op het transnationale repertoire van massabewegingen in het interbellum.

Susan van Wijk

Antonius en Cleopatra

Een liefde die het einde van een machtig rijk betekende?

“Nu moet men drinken, nu moet men stampen met
bevrijde voet, nu is de tijd gekomen
het godenrustbed met een maaltijd
eer te bewijzen, kameraden.

Een schande was het éérder Caecuberwijn
uit overoude kelders te halen,
toen de vorstin in haar verwaandheid
dood en verderf voor het Rijk beraamde

met haar ontaarde kudde verziekte,
geschonden mannen, driest in haar mateloos
begeren, dronken van een zoete toeval.
Maar haar beneveld verstand werd nuchter

toen voor het vuur één schip gespaard bleef
en haar geest, verdwaasd met Egyptische wijn
tot ware vrees werd teruggevoerd
door de Keizer, die haar op de vlucht uit Italië

met roeiriemen najoeg – als een havik gespitst
op laffe duiven of als de jager
die in besneeuwde Haemusvelden
holt naar een haas – om een boei te slaan rond

het fatale monster. Zij heeft een eind gewenst
met groter glorie, niet als een bange vrouw
het zwaard gevreesd of een verborgen
schuilhoek gezocht met haar snelle schepen,

zij durfde met een rustige oogopslag
de puinhopen van haar paleis te zien,
greep dapper ruwe slangen vast,
dronk met haar lijf een donkere gifstroom,

bemoedigd door een weloverwogen dood;
zij misgunde aan woeste galeisoldaten
in trotse triomf haar te onttrenen:
de superieure Cleopatra.¹

Een gestoorde vrouw, een bange voortvluchtige en een trotse heldin, zo portretteert de Romeinse dichter Horatius, die leefde in de eerste eeuw v. Chr., de beroemde Egyptische koningin Cleopatra VII in bovenstaand gedicht. In de eerste drie strofen beschrijft hij Cleopatra als een gestoorde vrouw, een ware vijand van Rome. Hierbij ligt het zwaartepunt op haar vermeende dronkenschap. Met dronkenschap wordt niet alleen beneveld door alcohol bedoeld, er wordt ook gerefereerd aan vermeende seksuele uitpattingen. Deze eerste drie strofen sluiten aan op de propaganda die Octavianus, de latere keizer Augustus, voerde tegen de Egyptische koningin.² In de volgende twee strofen zet Horatius Cleopatra neer als een bange voortvluchtige. Hier gaat hij in op Cleopatra's vlucht uit Actium in 31 v. Chr. Tot slot, in de laatste drie strofen, schetst Horatius een beeld van Cleopatra als trotse heldin.³ Zo noemt hij haar de 'superieure Cleopatra' en spreekt hij over hoe zij dapper ruwe slangen vastpakte en daarmee de dood gewillig tegemoet ging.

¹ Horatius, *Ode 1.37* vertaling door P.H. Schrijvers in Karen Hagemans, 'De antipropaganda in de Latijnse en de Griekse literatuur', *Kleio* 2 (2001) 87.

² David West, *Horace Odes 1; text, translation and commentary* (Oxford 1995) 185.

³ West, *Horace Odes 1* 189-191.

Het gedicht van Horatius geeft zowel vijandigheid en afkeer als bewondering aan. De vraag die hieruit rijst is wie deze Egyptische koningin werkelijk was. Het antwoord op deze vraag is niet eenduidig. De verschillende manieren waarop Horatius Cleopatra portretteert in één gedicht is tekenend voor de verscheidene gezichten die Cleopatra in de loop van de geschiedenis heeft gekregen. Romeinse schrijvers als Plutarchus, Cassius Dio en Suetonius verdoemden Cleopatra enerzijds tot een sluwe, gewetenloze, exotische koningin die de befaamde Romeinse generaal Marcus Antonius bespeelde als een marionet. Anderzijds prezen zij haar intellect en haar kennis van verschillende talen.⁴ In latere eeuwen was het onder andere Shakespeare die het verhaal van Antonius en Cleopatra deed herleven. Hij legde hierbij vooral de nadruk op drama. Shakespeare beschreef het verhaal van Antonius en Cleopatra als een dramatische romance met een donker einde. In de Napoleontische tijd werd teruggegrepen naar het oriëntalistische en exotische beeld van Cleopatra VII.⁵ De terugkeer naar de exotische visie op Cleopatra werd ingegeven door enerzijds de aandacht die er kwam voor de werken van antieke Romeinse auteurs. Anderzijds bracht de interesse in Egypte ten tijde van Napoleon, het verhaal van Cleopatra opnieuw onder de aandacht. Deze visie op Cleopatra kwam tot uiting in de literatuur en in de kunst van de negentiende eeuw. Vermeende wrede uitpattingen van Cleopatra, zoals het testen van vergif op gevangenen, werden onder meer in 1887 op canvas vastgelegd door de negentiende eeuwse Franse schilder Alexandre Cabanel (afbeelding 1).⁶

Afbeelding 1: Alexandre Cabanel, *Cleopatra test dodelijk vergif uit op de gevangenen* 1887.⁷

⁴ Diana Kleiner, *Cleopatra and Rome* (Londen 2005) 9.

⁵ Susan Walker & Sally-Ann Ashton, *Cleopatra* (Londen 2006) 18.

⁶ Plutarchus, *Antonius* 71.4; Walker & Ashton, *Cleopatra* 19.

⁷ Alexandre Cabanel *Cléopâtre essayant des poisons des condamnés à mort* 1887 in Walker & Ashton, *Cleopatra* 64.

In de twintigste eeuw werd het verhaal van Cleopatra vastgelegd op het witte doek. De meest bekende verfilming is die uit 1963 waarin Elizabeth Taylor de rol van Cleopatra vertolkt. De meest recente verfilming van het levensverhaal van Cleopatra komt uit 1999. Hierin wordt Cleopatra gespeeld door Leonor Varela. Deze laatste film is gebaseerd op een roman van Margareth George, getiteld *Cleopatra, Memoires*.⁸ Het boek is geschreven vanuit de ik-persoon en geeft de lezer daarmee een persoonlijke kijk in het turbulente leven van de trotse vorstin. Deze persoonlijke benadering komt ook in de film duidelijk naar voren, wanneer de kijker Cleopatra ziet worstelen met moeilijke politieke en relationele besluiten. De weergave van Cleopatra's vermeende emoties, die als vanzelfsprekend vrije interpretaties van het antieke bronnenmateriaal zijn, verschaffen ons wederom een ander beeld van de Egyptische koningin. Niet langer wordt zij alleen gezien als een exotische, wrede, intelligente en trotse vorstin, maar romanschrijvers trachten een beeld te schetsen van de persoon achter de koningin Cleopatra.

Verfilmingen en romans zijn niet de enige media die het verhaal van Cleopatra heden ten dage onder de aandacht brengen. Ook in de wetenschappelijke wereld is het turbulente leven van deze Egyptische vorstin nog steeds een *hot item*. Nog recentelijk, in 2009, zijn er verschillende boeken uitgegeven, waarvan de auteurs getracht hebben om een andere visie op de gebeurtenissen in het leven van Cleopatra te geven.⁹ Het moge duidelijk zijn, Cleopatra boeit en blijft ons intrigeren in haar vele facetten: als exotische vorstin; als grote speler op het keerpunt in het Romeinse politieke bestel, de omslag van Republiek naar Keizerrijk; als een vrouw die twee belangrijke Romeinse generaals voor zich wist te winnen; als een koningin die met passie vocht voor het behoud van haar land in een wereld die geregeerd werd door mannen; als een vrouw die ongenaakbaar blijft door de weinige informatie die de antieke bronnen te bieden hebben. En het is die ongenaakbaarheid die neigt naar het mystieke, waardoor zo velen nog steeds in de ban zijn van de laatste vorstin die Egypte gekend heeft.

Nagenoeg iedereen die geïnteresseerd is in Oude Geschiedenis heeft dan ook een mening over of een visie op het leven en op de dood van Cleopatra. De visies lopen hierbij op verschillende punten sterk uiteen. Eén van deze belangrijke twistpunten is de bijdrage van Cleopatra's relatie met Marcus Antonius aan de ondergang van Egypte. Shakespeare heeft het verhaal van Cleopatra en Antonius gedramatiseerd, waardoor het hetzelfde karakter heeft gekregen als een eerder werk van Shakespeare, zijnde Romeo en Julia. Een liefde die gedoemd was te mislukken en die in het geval van Cleopatra en Antonius ook nog geleid zou hebben tot de ondergang van het Egyptische Rijk.

⁸ Margareth George, *Cleopatra, Memoires* (New York 1997).

⁹ Eén van deze nieuw uitgegeven boeken is: Pat Southern, *Antony and Cleopatra* (Gloucestershire 2009).

Kunnen we nu stellen dat de relatie van Cleopatra en Marcus Antonius Egypte als een zelfstandig Rijk fataal is geworden? Dat is de vraag die centraal staat in dit artikel. Om deze vraag zo volledig mogelijk te kunnen beantwoorden moet er niet alleen gekeken worden naar de situatie in de jaren dertig v. Chr., maar ook naar de positie van Cleopatra in Egypte, naar de macht van Marcus Antonius in Rome en naar de relatie tussen Egypte en Rome in voorgaande decennia.

Cleopatra VII, koningin van Egypte

Cleopatra VII regeerde van 51 tot 30 v. Chr. In 51 v. Chr. overleed haar vader, Ptolemaeus XII Auletes. Cleopatra besteeg in dat jaar de troon samen met haar jongere broer Ptolemaeus XIII, zoals stond geschreven in hun vaders testament. Het Egypte waarin Cleopatra en Ptolemaeus aan de macht kwamen was niet meer een onafhankelijk rijk. Al in de derde eeuw v. Chr. waren de eerste contacten tussen Egypte en Rome vastgelegd in een pact dat bekend staat onder de naam *amicitia*.¹⁰ In de *amicitia* stond dat Egypte en Rome elkaars gebieden zouden respecteren. Tegelijkertijd had dit pact een neutraliteitsbetekenis, dat wilde zeggen: wanneer Rome zich uit wilde breiden naar gebieden rondom Egypte, onder andere ten tijde van de eerste Punische oorlog, kon Egypte geen hulp bieden aan deze volken, omdat dat het pact met Rome zou verbreken. De *amicitia* bood Rome hiermee een groot voordeel.¹¹ Het jaar 59/58 v. Chr. betekende een belangrijk keerpunt in de *amicitia* tussen Egypte en Rome. Cyprus, dat tot die tijd onder Ptolemaeïsche heerschappij stond, werd veroverd door de Romeinen. Het verlies van Cyprus stuitte op veel verzet in Egypte. Ptolemaeus XII (de vader van Cleopatra) werd hiervoor verantwoordelijk gehouden en als gevolg daarvan verdreven uit Alexandrië. Om zijn macht te herstellen was Ptolemaeus genoodzaakt om hulp te zoeken in Rome. De Romeinse senaat zette hem terug op de troon, maar in ruil daarvoor moest Ptolemaeus XII 6000 talenten betalen aan Rome.¹² Deze schuld kon niet ineens worden betaald en daarmee kwam Egypte onder toezicht van Rome te staan. Hiermee kwam er een einde aan de *amicitia*, omdat Egypte vanaf dat moment afhankelijk was van Rome.

De gezamenlijke regering tussen Cleopatra VII en Ptolemaeus XIII hield niet lang stand; er ontstonden dynastieke twisten. Ptolemaeus XIII was nog te jong om zelfstandig te regeren en daarom werd hij bijgestaan door raadgevers. Het waren deze raadgevers die Ptolemaeus tegen zijn zus op wisten te zetten.¹³

¹⁰ Cassius Dio 45.8.6.11; Erich S. Gruen, *The Hellenistic world and the coming of Rome II* (Berkeley 1984) 672-677.

¹¹ Gruen, *The Hellenistic World II* 674-677.

¹² Suetonius, *Divus Julius* 54.3; Livia Capponi, *Augustan Egypt; the creation of a Roman province* (New York 2002) 6.

¹³ Michael Chauveau, *Cleopatra: Beyond the Myth* (New York 2002) 14-19 Chauveau gaat hier niet alleen in op de dynastieke twisten in Egypte, maar ook op de stand van zaken in Rome en de gevolgen hiervan voor Egypte.

In 49 v. Chr. escaleerden de twisten en was Cleopatra genoodzaakt om te vluchten. Met haar leger sloeg ze haar kamp op in Syrië.¹⁴ Over het verblijf van Cleopatra in Syrië is weinig informatie beschikbaar, mogelijk verbleef zij vlak bij de Egyptische grensplaats Pelusium.¹⁵ Cleopatra verschijnt pas weer als hoofdrolspeler op het toneel als Caesar in 48 v. Chr. in Alexandrië zetelt.¹⁶

In dat jaar besloot Cleopatra Caesar te bezoeken in het paleis van Alexandrië. Over de ontmoeting tussen Caesar en Cleopatra is, door zowel antieke als moderne auteurs, zoveel geschreven, dat de gebeurtenis verworpen is tot een legende. Cleopatra zou 's nachts langs de verdediging in Pelusium gekomen zijn door zich te vermommen. In deze vermomming ging zij op weg naar Alexandrië, waar zij zich door de Siciliaanse koopman Apollodoros in een tapijt liet rollen. Dit tapijt werd aan Caesar aangeboden en zo ontmoetten Caesar en Cleopatra elkaar voor het eerst. Cleopatra verleidde de Romeinse generaal en samen brachten zij de nacht door. De relatie van Cleopatra en Caesar die hieruit ontstond, leverde een zoon op: Caesarion.

De ochtend na hun eerste ontmoeting dwong Caesar Ptolemaeus XIII om zich met Cleopatra te verzoenen. Omdat Egypte de graanschuur van Rome was, had Caesar baat bij een grote mate van politieke stabiliteit in Egypte. Om die reden liet Caesar de verzoening tussen Ptolemaeus XIII en Cleopatra bezegelen door broer en zus samen te laten regeren als man en vrouw.¹⁷ De twisten bleken echter nog niet voorbij. In 48 v. Chr. brak de Alexandrijnse oorlog uit, waarbij Ptolemaeus XIII en zijn zus Arsinoë streden tegen Cleopatra en Caesar. De laatstgenoemden wonnen; Ptolemaeus XIII kwam om en Arsinoë werd gevangen genomen.

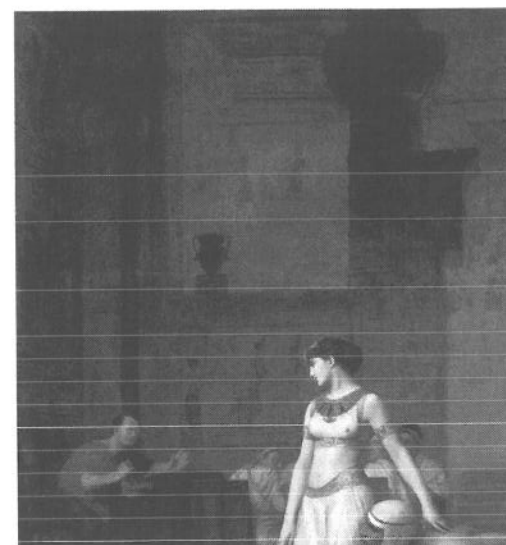
Zij zou twee jaar later meelopen in Caesar's triomftocht in Rome. Cleopatra VII trouwde vervolgens, op bevel van Caesar, met haar jongere broer Ptolemaeus XIV. Omdat Ptolemaeus XIV nog een kind was, was het Cleopatra die in deze gezamenlijke regering de beslissingen nam. Het was vanaf dat moment

¹⁴ Caesar, *Bellum Civile* III 103; Chauveau, *Cleopatra* 16-20; Walker & Ashton, *Cleopatra* 41 en Luc van der Stockt, 'Rome of Slangengif: het beweeglijke leven van Cleopatra', *Kleio* afl. 2 (2001) Stockt 70.

¹⁵ Chauveau, *Cleopatra* 18-19.

¹⁶ Stockt, 'Rome of Slangengif' 70 Van der Stockt betoogt dat Cleopatra VII op dat moment op het punt stond de dynastieke twisten middels een veldslag te beslissen. Van der Stockt is de enige auteur die dit betoogt, toch acht ik zijn visie aannemelijk. Cleopatra was gevlucht uit Alexandrië, maar wilde haar positie als heerseres over Egypte herstellen. Het is waarschijnlijk dat zij dat in eerste instantie door middel van een veldslag wilde doen. Haar strategie veranderde echter toen Caesar ten tonele verscheen.

¹⁷ Chauveau, *Cleopatra* 24, Walker & Ashton, *Cleopatra* 42. Chauveau betoogt dat Caesar dit deed omdat hij erop toe moest zien dat het testament van Ptolemaeus XII werd nageleefd. Walker en Ashton laten in het midden waarom Caesar ertoe besloot broer en zus wederom samen te laten heersen. Mijn visie, dat Caesar broer en zus liet trouwen om te trachten politieke stabiliteit te bewerkstelligen, wijkt dus af van de interpretatie van de moderne auteurs.

Afbeelding2: Jean-Léon Gerome, Cleopatra meeting Caesar 1886.¹⁸

ook haar naam die eerst op officiële documenten werd vermeld, voor die van Ptolemaeus. Cleopatra VII was nooit alleenheerser in naam, maar wel in daad.

Na de Alexandrijnse burgeroorlog ging Caesar terug naar Rome. Cleopatra bleef in Egypte, maar kreeg van Caesar een aantal legioenen om Egypte te beschermen. In 46 v. Chr. werd zij door Caesar naar Rome gesommeerd, samen met haar man Ptolemaeus XIV. Het is onduidelijk waarom Caesar het vorstenpaar naar Rome liet komen. Over Cleopatra's verblijf in Rome zijn geen teksten overgebleven, dus naar de aard ervan kunnen we alleen gissen.¹⁹ Opvallend is wel dat Caesar een standbeeld van Cleopatra als Venus naast een standbeeld van zichzelf liet

plaatsen, op het nieuwe Forum dat hij had laten bouwen. Kunnen we dit zien als een bewijs van hun liefdesrelatie? De meningen blijven erover verdeeld. Net als over de bijdrage van Caesars liaison met Cleopatra aan zijn eigen dood in 44 v. Chr.²⁰ Cleopatra moest na de moord op Caesar zo snel mogelijk weg uit Rome, omdat het er niet veilig was voor haar en haar zoon Caesarion. Ze vluchtte en ging terug naar Alexandrië, waar Caesarion (nog slechts een peuter op dat moment) haar co-regent werd nadat Ptolemaeus XIV omgebracht was. In Rome ontstond een burgeroorlog tussen de Republikeinen, tevens Caesars moordenaars, onder wie Brutus en Cassius en degenen die wraak wilden nemen op de moordenaars van Caesar, zijnde Marcus Antonius en Octavianus. Vanwe-

¹⁸ Jean-Léon Gérôme, *Cleopatra Meeting with Caesar*, privé collectie 1886 in Kleiner, *Cleopatra and Rome* 81.

¹⁹ Binnen de moderne literatuur en in de overgebleven bronnen uit later tijd, zijn de auteurs het erover eens dat Cleopatra twee jaar in Rome is geweest. Alleen Gruen ontkent dit.

²⁰ Walker & Ashton, *Cleopatra* 45. Walker en Ashton betogen hier dat de relatie die Caesar met Cleopatra had, heeft bijgedragen aan zijn dood.

ge de grote maritieme vloot van Cleopatra waren beide partijen geïnteresseerd in de steun van Egypte. Cleopatra zag zich genoodzaakt om partij te kiezen. Geen keuze die zij lichthartig kon maken, want de toekomst van haar land zou er van afhangen. Egypte was in de voorgaande jaren zelfstandig gebleven bij de gratie van Caesar, nu moest Cleopatra bij de winnende partij een goede indruk maken om deze mate van onafhankelijkheid veilig te stellen. Plutarchus beweert dat Cleopatra zich dan ook eerst achter de republikeinen schaarde, omdat zij dacht dat die zouden overwinnen. Het waren echter degenen die wraak wilden nemen op de moordenaars van Caesar die als overwinnaars uit de burgeroorlog kwamen. Antonius was één van deze mannen. Samen met Octavianus en Lepidus vormde Antonius vanaf 43 v. Chr. een Triumviraat. Hiermee werden Antonius, Octavianus en Lepidus, de drie belangrijkste mannen in het politieke bestel van Rome op dat moment. Cleopatra had haar steun verleend aan de verkeerde partij, een keuze die volgens Plutarchus de aanleiding vormde voor de ontmoeting tussen Antonius en Cleopatra in Tarsus, in 41 v. Chr.²¹

Afbeelding 3: Larrence Alma-Tadama, *Antonius en Cleopatra in Tarsus* 1885.²²

²¹ Plutarchus, *Antonius* 24. 6.-25. 2; Chauveau, *Cleopatra* 36-38, 41-44; Walker & Ashton, *Cleopatra* 46-47.

Dionysus en Aphrodite

Tarsus, gelegen in het zuid-oosten van Azië Minor, was de plek waar Cleopatra en Marcus Antonius elkaar ontmoetten in 41 v. Chr. Of het de eerste keer was dat ze elkaar tegenkwamen, is niet zeker. Het kan zijn dat Cleopatra en Antonius elkaar al gezien hadden tijdens Cleopatra's verblijf in Rome, tussen 46 en 44 v. Chr. Wel was het in Tarsus de eerste maal dat ze elkaar ontmoetten als leiders van een volk: Cleopatra als koningin van Egypte en Antonius als één van de Triumviri van Rome, die na Caesars dood een alliantie hadden gevormd. De reden voor Cleopatra's komst naar Tarsus wordt door Plutarchus als volgt beschreven: "... Hij (Antonius) zond woord naar Cleopatra, haar bevelend dat ze hem in Cilicia moest ontmoeten om verantwoording af te leggen tegen de aanklacht dat zij Cassius, tijdens de oorlog, geld geleend en gegeven zou hebben."²³ Marcus Antonius eiste dat Cleopatra haar keuzes aan hem uit zou leggen. Vaak wordt deze reden aangewezen als de enige reden voor de ontmoeting tussen Cleopatra en Antonius. Het is echter mogelijk dat er een tweede reden is dat Antonius een ontmoeting met Cleopatra wenste. Plutarchus schrijft dat Antonius zijn oproep aan Cleopatra stuurde vlak voor zijn campagne tegen de Parthen in het Oosten.²⁴ De oorlog tussen Rome en het Parthische (voorheen Perzische) Rijk woedde al lange tijd en had al verschillende malen tot gewapende conflicten geleid. Een overwinning bleef aan beide zijden uit en daarom was een campagne tegen de Parthen een grote kostenpost geworden. Marcus Antonius was één van de drie leiders die Rome op dat moment telde, waardoor zijn toegang tot de Romeinse schatkist beperkt was. Het is een aanne- melijke suggestie dat Antonius financiële steun van Cleopatra nodig had om zijn campagne tot een succes te maken.²⁵ Deze achterliggende reden van Antonius zou niets aan de situatie van Cleopatra hebben veranderd. Zij zou nog steeds genoodzaakt zijn om af te reizen naar Tarsus om een conflict met Rome te voorkomen. Wel is het mogelijk dat de steun die Antonius van Egypte verlangde, heeft bijgedragen aan het gemak waarmee Cleopatra haar 'verraad' vergeven werd. Ook de manier waarop Cleopatra zich voor Antonius vertoonde kan een rol gespeeld hebben in het voorkomen van een conflict tussen Egypte en Rome.

Plutarchus schrijft ook hierover:

"... Voer zij de Cydnus op in een schip met een gouden boeg. De purperen zeilen gehesen; de zilveren riemen bewogen door het ritme aangegeven door de lier, syrx en kithara tezamen. Zijzelf lag neer onder een gouden baldakijn, in een pose waarin schilders

²² Lawrence Alma-Tadama, *Antony and Cleopatra* privé collectie 1885 op <<http://www.abcgallery.com/A/almatadema/alma.html>>.

²³ Plutarchus, *Antonius* 25.2. Eigen vertaling uit het Engels.

²⁴ Plutarchus, *Antonius* 25.2.

²⁵ Kleiner, *Cleopatra and Rome* 103; Chauveau, *Cleopatra* 41-43; Walker & Ashton, *Cleopatra* 46-47; Stockt, 'Rome of Slangengif' 71-72.

Aphrodite voorstellen. Kinderen, zoals Eros in schilderijen, stonden aan weerskanten en wuifden haar koelte toe. Even schilderachtig droegen de mooiste dienaressen de kleren van Nereïden en Gratiën; de bedienden de stuurriem en het touwwerk. Walmen van parfum lieten de oevers baden in de wonderlijkste geuren. Veel mensen escorteerden het schip vanaf de monding van de rivier en vele kwamen uit de stad naar het spektakel kijken. Het volk op het forum stroomde weg, zodat Antonius tenslotte op zijn verhoog alleen achterbleef...²⁷

Als Aphrodite die Dionysus ontmoet, zo beschrijft Plutarchus de ontmoeting tussen Cleopatra en Marcus Antonius in Tarsus.²⁸ De vereenzelviging van Cleopatra met Aphrodite lijkt niet willekeurig, wanneer we terugkijken naar het standbeeld dat Caesar van Cleopatra als Venus (ofwel Aphrodite) had laten maken, halverwege de jaren 40 v. Chr. De vraag die rijst uit de decadente vertoning van Cleopatra, is waarom zij zich op deze manier voor Antonius tentoonstelde? Wilde zij hem doen vergeten welke keuzes zij in de burgeroorlog had gemaakt door zich met pracht en praal aan hem te onderwerpen? Een andere mogelijkheid is dat Cleopatra Antonius wilde doordringen van de rijkdommen van Egypte en daarmee van het belang van Egypte als bondgenoot van Rome. Als Antonius inderdaad uit was op financiële steun van Egypte in zijn oorlog tegen de Parthen, dan is de decadentie van

Afbeelding 4: Giambattista Tiepolo, Cleopatra en Antonius in Tarsus, 1746-1747.²⁶

²⁶ Giambattista Tiepolo, *The meeting of Marc Antony and Cleopatra* Venetië Palazzo Labia 1746-1747 in Kleiner, *Cleopatra and Rome* 105.

²⁷ Plutarchus, *Antonius* 26.2 vertaald door van der Stockt, in Stockt, 'Rome of Slangengif' 72.

²⁸ Zoals op afbeelding 3 en 4 te zien is, hebben schilders uit de achttiende en negentiende eeuw deze visie van Plutarchus overgenomen.

Cleopatra's voorkomen tijdens hun ontmoeting in Tarsus een verklaring voor het succes dat Cleopatra ermee had. Een derde aannemelijke optie wordt geboden door Plutarchus. Hij spreekt over een afgezant die Antonius naar Cleopatra stuurde, genaamd Dellius. Dellius moest de koningin van Egypte ervan overtuigen om naar Tarsus te komen. Plutarchus vertelt ons dat Dellius ervan overtuigd was dat Antonius van Cleopatra onder de indruk zou zijn en dat hij Marcus Antonius om die reden aan Cleopatra voorstelde als rechtvaardige man, een man die haar en Egypte geen kwaad zou doen.²⁹ De woorden van Dellius kunnen voor Cleopatra een aanleiding geweest zijn voor haar overweldigende entree. De pracht en praal zouden dan gezien kunnen worden als een middel om ervoor te zorgen dat Antonius werkelijk onder de indruk zou zijn van haar en van haar Egypte.

Waarom de Egyptische vorstin zich als Aphrodite, omgeven door decadentie naar Antonius liet voeren, zal aan interpretaties en theorieën onderhevig blijven. Het doel van Cleopatra's actie daarentegen is kristalhelder: een bondgenootschap bewerkstelligen tussen Antonius en Egypte. Dit doel heeft Cleopatra in meer dan één opzicht bereikt tijdens haar bezoek aan Tarsus. Niet alleen zwichtte Antonius voor de verleidingen van Egypte, hij zwichtte ook voor de charmes van haar koningin. Al snel kregen Cleopatra en Marcus Antonius dan ook een liefdesrelatie. Voor de tweede maal had Cleopatra Egypte uit de verstikkende greep van Rome gehouden en een grote mate van onafhankelijkheid voor haar en haar land weten te bewerkstelligen. Voor de tweede maal had zij een liefdesrelatie met één van de belangrijkste mannen in het Romeinse Rijk. En voor de tweede maal was de Romeinse positie van haar geliefde gefundeerd op drijfzand. De eerste scheuren tussen Marcus Antonius en Rome, waar zijn medetriumvir Octavianus zetelde, zouden binnen één jaar zichtbaar worden.

Actium, het drama op zee

De winter van 41/40 v. Chr. bracht Antonius, tot ongenoegen van zijn Romeinse co-regent Octavianus, door in Alexandrië. Het ongenoegen van Octavianus was erop gebaseerd dat Antonius geen goede politieke reden had om de winter in Egypte door te brengen. Cleopatra bood hem slechts een leven van luxe en langzaam begonnen de eerste scheuren met Rome zich te vertonen.³⁰ In de lente van 40 v. Chr. verliet Antonius Egypte, om pas in 37 v. Chr. weer terug te keren. Over Cleopatra is weinig bekend in deze jaren, behalve dat zij beviel van een tweeling van Marcus Antonius, genaamd Alexander Helios en Cleopatra Selene. Antonius heeft in deze jaren getracht het verbond van het Triumviraat te versterken. Sinds 43 v. Chr. regeerden Antonius, Octavianus en Lepidus gezamenlijk over het Romeinse Rijk. Dit had tot spanningen geleid en daar-

²⁹ Plutarchus, *Antonius* 25.2.

³⁰ Plutarchus, *Antonius* 28; Chauveau, *Cleopatra* 44-47.

Afbeelding 5: Zilveren Denarius van Cleopatra en Antonius uit 32 v. Chr.³¹

om kwamen de drie leiders in 40 v. Chr. in Brundisium bij elkaar. Hier werd de vrede van Brundisium gesloten. Om onenigheid in de toekomst te voorkomen werd het Romeinse Rijk onder de drie machthebbers verdeeld. Octavianus kreeg het Westen van het Rijk en Rome, Lepidus kreeg Afrika toebedeeld en Antonius moest het Oosten bewaken. Om de gemaakte afspraken van Brundisium te bezegelen trouwde Antonius met Octavia, de zus van Octavianus.

Dat de vrede van Brundisium geen lang leven beschoren was, bleek in 37 v. Chr. toen Antonius terugkeerde naar Egypte en koos voor een leven met Cleopatra in haar land. De banden met Rome brokkelden vanaf dat moment steeds verder af. In 34 v. Chr. schonk Antonius, Cleopatra en hun drie kinderen, evenals Caesarion, de zoon van Cleopatra en Caesar, zelfs verschillende Romeinse gebieden. Cleopatra en Antonius portretteerden zich vanaf dat moment als een Egyptisch vorstenpaar, zoals onder andere blijkt uit de munten die zij in Alexandrië lieten slaan (afbeelding 5). Hierop staan Antonius en Cleopatra afgebeeld als de heersers van Egypte. Hiermee keerde Antonius niet alleen zijn Romeinse vrouw Octavia de rug toe, maar ook het Triumviraat en met name Octavianus.

Als reactie op de daden van Antonius, begon Octavianus een lastercampagne tegen de Egyptische koningin.³² In deze lastercampagne noemde Octavianus Cleopatra een wrede dronkaard en Antonius een marionet van de exotische koningin. Ondanks de antipropaganda waren er vooraanstaande Romein-

³¹ Zilveren Denarius van Antonius en Cleopatra, met links de legende ANTONI ARMENIA DEVICTA, ter verwijzing naar de overwinningen in Armenië. Recht de legende CLEOPATRAE REGINAE REGUM FILIORUM REGUM. Deze legende verwijst naar Cleopatra als koningin der koningen en van haar zoons die koning zijn. De munt is te bekijken op <www.coinarchives.com>.

³² Cassius Dio, *Roman History* 50. 24-30; Plinius Maior, *Naturalis historia* 9, 21; Flavius Josephus, *Contra Apionem* 2; Karen Hagemans, 'De antipropaganda in de Latijnse en de Griekse literatuur', *Kleio* afl. 2 (2001) 83-84.

se mannen, onder wie senatoren, die Antonius bleven steunen. Het testament van Antonius, dat door Octavianus openbaar werd gemaakt, bracht hier verandering in. In het testament stond dat Antonius in Alexandrië begraven wilde worden en daarmee schond hij, in de ogen van veel Romeinen, zijn Romeinse afkomst en positie. Voor Octavianus was het testament van Antonius een perfect onderdeel van zijn propaganda tegen de Egyptische koningin en de Romeinse Triumvir. Mede daardoor is er onder historici discussie over de authenticiteit van het document dat bekend staat als het testament van Antonius.³³ Het is mogelijk dat Octavianus zelf de hand heeft gehad in het vervalsen of aanpassen van Antonius' testament. Dat lijkt een plausibele theorie. Waarom zou Octavianus het testament van Antonius anders bekeken hebben? Er was geen aanwijzing dat er belastende informatie in zou staan en dus geen reden om het testament te openen, tenzij Octavianus wist dat de informatie in het testament hem goed van pas zou komen in zijn campagne tegen Antonius en Cleopatra. Over deze kennis kon Octavianus alleen beschikken als hij voor de opening van het testament wist wat er in zou staan en het is zeer waarschijnlijk dat hij de inhoud van het testament alleen kende als hij betrokken is geweest bij de opstelling ervan. De twijfel over de authenticiteit van het testament van Antonius in het heden doet echter niets af aan de gevolgen van de openbaring van het bewuste testament in het verleden: Marcus Antonius verloor alle Romeinse steun en daarmee lag de weg naar Actium open.

Afbeelding 6: Lorenzo A. Castro, De zeeslag bij Actium 2 september 31 v. Chr. 1672.³⁴

³³ Southern, *Antony and Cleopatra* 214; Michael Grant, *Cleopatra* (Londen 1972) 193.

³⁴ Lorenzo A. Castro, *The Battle of Actium 2 september 31 BC*, National Maritime Museum Londen 1672 op <www.britannica.com>.

Op 2 september 31. v Chr. vond de slag bij het Griekse Actium plaats. Daarmee zijn we aangekomen in de nadagen van de regering van Cleopatra en Marcus Antonius. De zomer van 31 v. Chr. had het koppel in Athene doorgebracht. Daar werd duidelijk dat de spanningen tussen Octavianus enerzijds en Cleopatra en Antonius anderzijds tot een gewapende strijd zouden leiden.³⁵ Omdat het Cleopatra was aan wie Octavianus de oorlog verklaarde, is het haar naam die ik als eerste noem. Octavianus wilde Antonius niet de oorlog verklaren, omdat hij aan het Romeinse volk beloofd had een einde te maken aan de burgeroorlogen, die het Rijk de voorgaande decennia geteisterd hadden. Aangezien Octavianus deze belofte, ogenschijnlijk, niet wilde breken, richtte hij de strijd in naam op de buitenlandse vorstin. Toch zou het Antonius zijn die de strijd zou gaan leveren en niet Cleopatra. Aan het eind van de zomer van 31 v. Chr. stonden de kampen van Octavianus en Antonius tegenover elkaar bij de golf van Ambracia. Het kamp van Cleopatra en Antonius lag vlak bij de tempel van Apollo, in Actium.³⁶ Hier zou de confrontatie plaatsvinden op 2 september. De schepen van Antonius en Octavianus lagen tegenover elkaar. Het eskader van Cleopatra lag achter dat van Antonius. Al snel bleek dat de schepen van Antonius niet op konden tegen de overmacht van Octavianus en zijn generaal Agrippa. Cleopatra zag dit en greep haar kans om te vluchten naar Alexandrië, Antonius volgde haar. Aangekomen in Alexandrië konden zij zich opmaken voor een nieuwe strijd met Octavianus, die een jaar later plaats zou vinden in Alexandrië.

Over de zeeslag bij Actium is veel geschreven, door contemporaine en moderne auteurs. Het meeste wordt geschreven over de vlucht van Cleopatra en hoe zij Antonius hiermee verraadde. Cassius Dio beschrijft haar vlucht als volgt: "Cleopatra kon het lange en voortdurende wachten op de onzekere afloop niet verdragen, maar in de lijn van haar nature als vrouwmens en dan nog als Egyptische, raakte ze geïrriteerd... en sloeg plots zelf op de vlucht en gaf een signaal aan de anderen, haar onderdanen"³⁷ Antonius ging haar meteen achterna. Plutarchus schrijft daar over: "Hier maakte Antonius duidelijk (aan heel de wereld) dat hij zichzelf liet leiden niet door redeneringen van een leider of van een man, zelfs niet door zijn eigen redeneringen, maar – wat iemand al schertsend zei, namelijk dat de ziel van de verliefde leeft in het lichaam van een ander – hij werd voortgesleept door de vrouw als was hij één met haar..."³⁸ Ook moderne auteurs verwijten Cleopatra haar vlucht uit Actium.³⁹

³⁵ Cassius Dio, *Roman History* 50.15.2; Chauveau, *Cleopatra* 67-70. Chauveau noemt hier alle plaatsen die Cleopatra en Antonius voor Athene aangedaan hebben om steun te winnen.

³⁶ Vanderpe, 'De zeeslag bij Actium' 97.

³⁷ Cassius Dio, *Roman History* 50. 33. vertaling door Katelijn Vanderpe, in Vanderpe, 'De zeeslag bij Actium' 95.

³⁸ Plutarchus, *Antonius* 66.4-5. vertaald door Katelijn Vanderpe, in Vanderpe, 'De zeeslag bij Actium' 95.

³⁹ Chauveau, *Cleopatra* 69; Stockt, 'Rome of Slangengif 73.

De hypothese van Cleopatra's vlucht uit Actium en daarmee haar verraad aan Antonius laat een hele belangrijke vraag onbeantwoord, namelijk waarom Antonius terugkeerde naar Cleopatra, na haar 'verraad' in Actium. Zoals blijkt uit de zojuist genoemde citaten, betichtten verschillen antieke auteurs, onder wie Cassius Dio en Plutarchus, Antonius ervan een marionet van Cleopatra te zijn geweest en geven zij dat als reden voor zijn terugkeer naar Cleopatra. Uit diezelfde bronnen blijkt echter dat Antonius Cleopatra niet in alles haar zin gaf. Zijn huwelijk met Octavia kwam voort uit eigen politieke belangen, Cleopatra had daar geen stem in.⁴⁰ Deze daad van Antonius ontkracht het beeld van hem als marionet van de Egyptische koningin en biedt ruimte voor een andere verklaring voor Cleopatra's vlucht uit Actium. Wat als de twee geliefden Cleopatra's vlucht voor Alexandrië van te voren gepland hadden?⁴¹ Het is aannemelijk dat Cleopatra en Antonius van te voren geweten hebben dat zij geen kans maakte tegen Octavianus. Ten eerste waren de twee geliefden in de minderheid. Het eskader van Octavianus telde veel meer schepen dan dat van Cleopatra en Antonius. Ten tweede waren veel van Antonius' mannen ziek, gewond of gedeserteerd. Het feit dat Antonius de zeilen aan boord van zijn schepen liet brengen, ondersteunt de theorie dat de vlucht uit Actium van te voren gepland was.⁴² Tijdens een zeeslag waren er geen zeilen nodig, omdat er slechts kleine stukken gevaren werden. Het aan boord brengen van de zeilen doet vermoeden dat Antonius er rekening mee hield een grotere afstand per schip af te leggen. Plutarchus geeft hiervoor als reden dat Antonius ervoor wilde zorgen dat geen van Octavianus' schepen zou kunnen ontsnappen. Deze verklaring van Plutarchus is niet aannemelijk, omdat Cleopatra en Antonius ruim in de minderheid waren en daarmee waren hun kansen op een overwinning klein. Het is dan ook waarschijnlijk dat Marcus Antonius in Actium niet vocht voor de overwinning, maar voor een vluchtmogelijkheid.⁴³ De hypothese van een geplande vlucht uit Actium verklaart waarom Antonius Cleopatra volgde en zich in Alexandrië weer bij haar voegde. Wanneer Cleopatra hem echt verraden had, is het onwaarschijnlijk dat Antonius tot zijn einde bij Cleopatra gebleven zou zijn.

De vlucht uit Actium bracht de Egyptische koningin en de Romeinse Triumvir terug in Alexandrië. Hier konden zij niets anders doen dan wachten op de komst van Octavianus, die de slag bij Actium gewonnen had. De oorlog was echter nog niet beslist en daarom was het onherroepelijk dat Octavianus het strijdtoneel naar Egypte zou verplaatsen.

⁴⁰ Plutarchus, *Antonius* 31.1-3.

⁴¹ Katelijn Vanderpe, 'De zeeslag bij Actium', *Kleio* afl. 2 (2001) 94-97; Southern, *Antony and Cleopatra* 220-221.

⁴² Plutarchus, *Antonius* 64.2.

⁴³ Vanderpe, 'De zeeslag bij Actium' 94-97.

Het einde van Alles

De entree van Cleopatra in Alexandrië was geen toonbeeld van schaamte en teleurstelling over de geleden nederlaag. Uit angst voor een opstand onder de bevolking voer Cleopatra de haven van Alexandrië binnen met een schip vol pracht en praal. Cleopatra deed voorkomen alsof zij en Antonius de slag bij Actium gewonnen hadden.⁴⁴ Ook na hun terugkeer in het paleis van Alexandrië stond het leven van Cleopatra en Antonius in het teken van decadentie. Dat was niets nieuws. Halverwege de jaren dertig vormden het koppel de kern van een gemeenschap, genaamd *Gemeenschap van de weergaloze levenden*. Deze gemeenschap bleef bestaan, maar kreeg nu de naam *Gemeenschap van partners in dood*.⁴⁵ Een morbide naam voor een beweging die zich met extravagantie en decadentie omringde. Wel past deze naam in het kader van de gebeurtenissen in de jaren 31 en 30 v. Chr. Naast de verliezen van Actium, verloren de Egyptische koningin en de Romeinse Triumvir ook veel Hellenistische bondgenoten, onder wie de Joodse koning Herodus.⁴⁶ Deze voormalige bondgenoten liepen over naar Octavianus. Terwijl de situatie voor Octavianus steeds gunstiger werd, werd Egypte langzaam omringd door vijanden.

Aan het begin van de oorlog in Alexandrië hadden Cleopatra en Antonius alleen nog de macht over hun eigen legers in Egypte. Het vertrouwen in deze legers bleek echter al snel op drijfzand gefundeerd te zijn. Al voordat de gevechten tussen Antonius en Octavianus begonnen, sloten de vloot en de cavalerie van Marcus Antonius zich aan bij de tegenpartij. Antonius bleef achter met alleen zijn infanterie, waarvan ook niet alle mannen hem trouw bleven.⁴⁷ In de daarop volgende gewapende strijd bleek de macht van Cleopatra en Antonius niet alleen tanende, maar werd deze vernietigend gebroken. Zodra Antonius beseftte dat de strijd verloren was pleegde hij zelfmoord, maar hij was niet meteen dood. Hij werd naar het mausoleum van Cleopatra vervoerd, waar de Egyptische koningin zich had opgesloten en stierf in haar armen.⁴⁸ Vanaf dat moment is Egypte in de handen van de Romeinen.

Voor Cleopatra waren de problemen echter nog niet voorbij. Uit voorzorg had zij, in de periode tussen Actium en de invasie van Alexandrië, briefcontact

⁴⁴ Dio, *Roman History* 51.5.4.

⁴⁵ Plutarchus, *Antonius* 71.3.

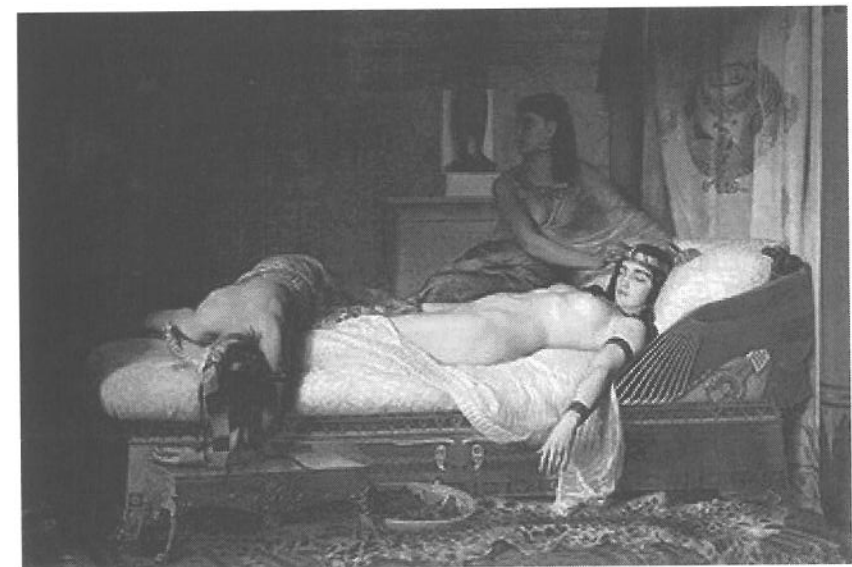
⁴⁶ Plutarchus, *Antonius* 71.1.

⁴⁷ Plutarchus, *Antonius* 75.1-2.

⁴⁸ Plutarchus, *Antonius* 76.1-5 en 77.1-4; Dio, *Roman History* 51.10.1-10 en 51.11.1-2. Plutarchus betoogt dat Antonius zelfmoord pleegde omdat hij beseftte dat de strijd verloren was. Hij was met zijn troepen in de minderheid. Bovendien liepen er steeds meer mannen over naar Octavianus. Dio stelt dat Antonius zelfmoord pleegde, omdat hij een bericht van Cleopatra ontvangen had dat zij stervende was. Aangezien ik Antonius niet beschouw als een marionet van Cleopatra, acht ik de mogelijkheid dat hij zich alleen van het leven heeft beroofd omdat Cleopatra dat gedaan had onwaarschijnlijk. Mijn visie sluit daarom aan bij die van Plutarchus.

gezocht met Octavianus. In deze brieven heeft Cleopatra getracht haar eigen positie en die van haar kinderen veilig te stellen, wanneer Octavianus Egypte zou innemen. Door de geringe toezeggingen van Octavianus hieromtrent, was de toekomst van Cleopatra na de dood van haar geliefde en mede-regent onzeker.⁴⁹

De gebeurtenissen die hierop volgde zijn gehuld in mysteriën. De antieke bronnen Plutarchus en Cassius Dio vertellen ons dat Octavianus Cleopatra mee wilde nemen naar Rome, om haar in zijn triomftocht te laten paraderen. Cleopatra zag dit als een te grote vernedering en vond een waardig einde in zelfmoord, door middel van vergif. De legende doet ons geloven dat Cleopatra zich door een adder in haar borst heeft laten bijten. Andere scenario's zijn echter evengoed mogelijk. Dio betoogt dat Cleopatra zich mogelijk in haar arm heeft laten bijten door een slang of dat zij zichzelf heeft geprikt met een vergiftigde naald.⁵⁰ Plutarchus is van mening dat het een slang is geweest die Cleopatra haar leven genomen heeft, maar is niet zeker over de manier waarop dit gebeurd is. Zo is Plutarchus zeker van aangetroffen beetgaatjes in het lichaam van Cleopatra, maar wijst hij erop dat de bewuste slang nooit gevonden is in haar mausoleum.⁵¹

Afbeelding 7: Jean-André Rixens, *De dood van Cleopatra* 1874.⁵²

⁴⁹ Plutarchus, *Antonius* 72.1; Dio, *Roman History* 51.6.6; Leon Mooren, 'De Dood van Cleopatra', *Kleio* afl. 2 (2001) 76-77.

⁵⁰ Cassius Dio, *Roman History* 51.14.1-2.

⁵¹ Plutarchus, *Antonius* 86.1-3.

⁵² Jean-André Rixens, *Death of Cleopatra* Toulouse, Musée des Augustins 1874, in Kleiner, *Cleopatra and Rome* 2.

De zelfmoord van Cleopatra leverde haar de bewondering op van Octavianus en van latere schrijvers als Cassius Dio, Plutarchus en Horatius. Allen beschouwden haar daad als een toonbeeld van moed. Horatius beschrijft haar in zijn gedicht als een trotse vrouw die liever dood was, dan dat zij de vernederingen van gevangenschap moest ondergaan.⁵³ Ook het Egyptische volk is Cleopatra altijd als een heldin blijven beschouwen. Tot op de dag van vandaag siert haar naam op sigarettenpakjes, treinstations en bankbiljetten. Het lijkt erop dat het Egyptische volk beseft, en beseft, dat er niets meer was wat Cleopatra had kunnen doen om Egypte uit Romeinse handen te houden en dat ook zij haar zelfmoord als een daad van moed gezien.

De dood van Cleopatra betekende meer dan de dood van een vorstin. Het betekende het einde van het politieke stelsel in Egypte, zoals het tot op dat moment bestond. Niet langer had Egypte een vorstenhuis en niet langer was Egypte zelfstandig. Het eens zo machtige en grote Egyptische Rijk was verworpen tot een Romeinse provincie.

Liefde als ondergang?

Kunnen we nu stellen dat de relatie tussen Cleopatra en Marcus Antonius Egypte als zelfstandig rijk fataal is geworden?

In mijn visie was de relatie van Cleopatra VII met Marcus Antonius een indirecte aanleiding voor de ondergang van het Egyptische Rijk, maar het is waarschijnlijk dat de annexatie van Egypte ook plaatsgevonden zou hebben zonder de relatie van de Egyptische koningin en de Romeinse Triumvir, zij het wellicht op een ander moment.

Om deze hypothese goed te kunnen onderbouwen, laten we eerst nog kort kijken naar de veranderende relatie tussen Egypte en Rome, onder het bewind van de vader van Cleopatra, Ptolemaeus XII. In 59/58 v. Chr. kwam er een officieel einde aan de *amicitia*, het vriendschappelijke pact tussen Rome en Egypte dat vanaf 273 v. Chr. had bestaan.⁵⁴ Rome had geholpen Ptolemaeus Auletes weer op de troon te zetten en daarvoor moest Egypte jaarlijks een grote som geld aan Rome betalen.⁵⁵ Toen Cleopatra VII in 51 v. Chr. op de troon kwam was Egypte dus al niet meer vrij van de invloed van Rome. Egypte was slechts zelfstandig omdat Rome het toestond. Ook zonder Cleopatra's relatie met Marcus Antonius was er sprake geweest van deze Romeinse invloed in Egypte. Het is mogelijk dat Rome op basis daarvan ook tot annexatie over zou zijn gegaan.

⁵³ Horatius, *Ode* 1.37.

⁵⁴ Dio, *Roman History* 45.8.6.11; Justin 18.2.9.; Gruen, *The Hellenistic World* 673-674. Hier wordt ingegaan op het ontstaan van de *amicitia*.

⁵⁵ Suetonius *Divus Julius* 54.3; Capponi, *Augustan Egypt* 6.

Behalve de relatie tussen Egypte en Rome voor de troonsbestijging van Cleopatra, is het ook van belang om terug te kijken naar de ontmoeting tussen Cleopatra en Marcus Antonius in Tarsus, in 41 v. Chr. Antonius liet Cleopatra onder andere naar Tarsus komen om zich te verantwoorden voor het geld dat zij geleend en gegeven had aan Cassius, tijdens de Romeinse burgeroorlog.⁵⁶ In werkelijkheid heeft Cleopatra zich nauwelijks hoeven te verantwoorden, omdat Antonius meteen viel voor de charmes van de Egyptische koningin. Cleopatra wist door deze ontmoeting niet alleen een mate van zelfstandigheid te behouden, ze kreeg er zelfs een medestander bij, toen Antonius zich in 37 v. Chr. in Alexandrië vestigde.

Deze keuze van Antonius voor Cleopatra zette veel kwaad bloed in Rome. De woede keerde zich niet tegen Antonius, maar tegen Cleopatra en haar "exotische" Egypte. In Rome kwam een propagandacampagne op gang tegen Cleopatra, waarbij Antonius als slachtoffer gepresenteerd werd van de sluwe en valse Cleopatra.⁵⁷ Door haar relatie met Antonius vestigde Cleopatra dus de aandacht van Rome op Egypte. Deze aandacht en antipropaganda leidden in 31 v. Chr. tot de zeeslag bij Actium en de zelfmoord van het koppel in 30 v. Chr.⁵⁸

De ontmoeting tussen Cleopatra en Antonius had enerzijds dus een positief gevolg voor Egypte, Cleopatra vond een nieuwe medestander in Antonius. Anderzijds had de ontmoeting ook een negatief gevolg voor de toekomst van Egypte; de relatie van Cleopatra en Antonius vestigde de aandacht van Rome op Egypte. Hieraan zou de conclusie verbonden kunnen worden dat Cleopatra's relatie met Marcus Antonius de zelfstandigheid van Egypte fataal is geworden. Echter, deze conclusie zou onvolledig zijn. Er waren meerdere redenen voor de interesse van Rome in Egypte. De overvloedige graanproductie van Egypte is één van die redenen. De schuld van Egypte aan Rome is een tweede. Bovendien rijst de vraag wat er gebeurd zou zijn als Cleopatra iemand anders dan Antonius ontmoet had in Tarsus. Antonius was meteen in de ban Cleopatra, maar het is niet waarschijnlijk dat alle Romeinen zo ontvankelijk geweest waren voor wat Cleopatra te bieden had. Het is aannemelijk dat een andere Romein Cleopatra haar verraad ten tijde van de burgeroorlog, toen zij steun verleende aan de Republikeinen, niet zo snel vergeven zou hebben. Als het al niet meteen geannexeerd zou zijn, is het aannemelijk dat Egypte in dat geval een grote mate van zelfstandigheid kwijt zou zijn geraakt.

De relatie van Cleopatra met Antonius is voor Octavianus een aanleiding geweest om de confrontatie met Egypte aan te gaan. Het was echter niet de directe aanleiding voor de annexatie van Egypte door Rome, dat was de gewapende confrontatie tussen de twee gebieden. De relatie van Cleopatra en Anto-

⁵⁶ Plutarchus, *Antonius* 24. 6.-25. 2; Chauveau, *Cleopatra* 36-38, 41-44.

⁵⁷ Hagemans, 'De antipropaganda in de Latijnse en de Griekse literatuur' 82-91.

⁵⁸ Vanderpe, 'De zeeslag bij Actium' 97.

nus kan daarom beschouwd worden als een directe aanleiding voor de gewapende confrontatie tussen Egypte en Rome, maar slechts als één van de indirecte aanleiding voor de ondergang van Egypte. Andere indirecte aanleidingen kunnen gezien worden in de overvloedige graanproductie van Egypte en in het wankel evenwicht in de relatie tussen Egypte en Rome (de *Amicitia*) in voorgaande decennia. Hierdoor wordt duidelijk dat de basis voor de verovering van Egypte door Rome al voor de troonsbestijging van Cleopatra gelegd was. Cleopatra heeft door haar relatie met Antonius de aandacht van Rome op Egypte gevestigd en daardoor wellicht het proces van ondergang versneld. Maar omdat Egypte al voor de komst van Cleopatra afhankelijk was van de gratie van Rome, had zij weinig andere keuzes dan op de één of andere manier haar banden met Rome te versterken. Cleopatra heeft gevochten voor de zelfstandigheid van haar land in een wereld die beheerst werd door de Romeinen. Toen bleek dat zij de strijd verloren had heeft zij in de ogen van velen, onder wie de dichter Horatius, Egypte een waardige ondergang gegeven: 'zij misgunde aan woeste galeisoldaten in trotse triomf haar te ontronen: de superieure Cleopatra'.⁵⁹

Susan van Wijk (1986) is op 5 juni 2009 afgestudeerd aan de Radboud Universiteit Nijmegen in de richting Oude Geschiedenis met iucidium Bene Meritum.

⁵⁹ Horatius, *Ode 1.37* vertaling door P.H. Schrijvers in Hagemans, 'De antipropaganda in de Latijnse en de Griekse literatuur' 87.

Jan Maas en Cees Roffelsen

Gefascineerd door de werking van het politieke krachtenveld

In gesprek met Carla van Baalen en Carla Hoetink over de master Politiek & Parlement

Politiek & Parlement	ECTS	Semester 1 (sept. – jan.)		Semester 2 (febr. – juli)	
		Periode 1	Periode 2	Periode 3	Periode 4
Onderzoekscollege	10	X	X		
Geschiedenis en vergelijking van parlementaire stelsels	5	X			
Staatsrecht	5	X	X		
Parlement in vergelijkend politologisch perspectief	5	X	X		
Werkwijze van het parlement	5		X		
Stage i.c.m. masterdass	10			X	X
Masterscriptie	20			X	X

Figuur 1. De opzet van de master Politiek & Parlement

Vanaf september 2010 zal het masteraanbod van Geschiedenis er geheel anders uitzien. Studenten zullen vanaf dan kunnen kiezen uit drie masters: Politiek & Parlement, Roma Aeterna en Actuele Geschiedenis. De master Politiek & Parlement, een initiatief van de afdeling Politieke Geschiedenis en het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), is in tegenstelling tot de twee andere masters niet nieuw, maar sinds 2007 al aan de studenten aangeboden. Met hoor- en werkcolleges van Nijmeegse specialisten, gastsprekers, een masterclass van Klaas de Vries en stages worden de studenten ondergedompeld in de politieke en parlementaire wereld van Den Haag. Redacteuren Jan Maas en Cees Roffelsen interviewden Carla van Baalen, één van de initiatiefnemers van de master, tevens hoogleraar Parlementaire Geschiedenis en directeur van het CPG, en Carla Hoetink, de huidige coördinator van het uniek Nijmeegs specialisme.

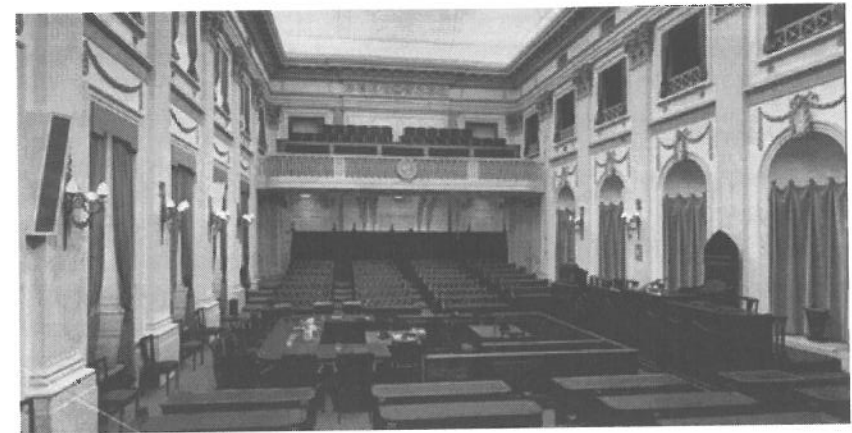
In tegenstelling tot de voor 2010 nieuw ontworpen masters Roma Aeterna en Actuele Geschiedenis is Politiek & Parlement reeds in 2007 van start gegaan. Hoe is deze master tot stand gekomen?

Carla van Baalen: 'Het concept van Politiek & Parlement is bedacht in de "hogere regionen" van de Radboud Universiteit Nijmegen om de universiteit meer op de kaart te zetten. Nijmegen heeft immers een hele sterke afdeling van politieke geschiedenis en parlementaire geschiedenis en daar moest meer mee gedaan worden. Paul Sars, decaan van de Letterenfaculteit, heeft de afdeling PG en het CPG eind 2006 het idee voorgelegd waarin de studie naar het huidige politieke bedrijf centraal staat. Wij waren enthousiast over dit plan en wilden in 2008 de master starten. "Nee, geen tijd te verliezen, doe het meteen", klonk het van hogerhand. Vervolgens is Jasper Loots benaderd en hij was direct enthousiast. Hij heeft toen de taak op zich genomen om een programma te ontwerpen en de master te coördineren.'

Carla Hoetink: 'Politiek & Parlement is zowel bij Geschiedenis als in de faculteit Letteren een pionier geweest in het samenstellen van een multidisciplinair programma met volledig op elkaar afgestemde cursussen. Politiek & Parlement moest een coherent masterprogramma worden, waar andere opleidingen nog met doorstroommasters met keuzetrajecten werkten. Wat het multidisciplinaire betreft, dat is ook een aanpak die van hogerhand wordt gestimuleerd. Voor een discipline als geschiedenis is die multi- of interdisciplinariteit overigens niets nieuws, want geschiedwetenschappers laat zich vaak inspireren door andere wetenschappen zoals sociologie, antropologie, genderstudies, kunstgeschiedenis of religiewetenschappen. Nieuw is wel dat er vakken uit andere faculteiten, in dit geval van staatsrecht en politicologie, vast in het programma zijn opgenomen. Ook het feit dat er een verplichte Haagse stage aan verbonden is, maakt Politiek & Parlement een uniek specialisme in Nijmegen. De mogelijkheid om mooie coherente en duidelijke herkenbare masterspecialisaties aan te bieden, is één van de goede kanten van het bachelor/master-systeem. Zowel studies van de Radboud Universiteit als van andere Nederlandse universiteiten proberen eigen specialismen te ontwikkelen en zich daarmee steeds meer te profileren.'

Hoe heeft de speciale band tussen de Radboud Universiteit Nijmegen en de Haagse politiek vorm gekregen in het curriculum van Politiek & Parlement?

Hoetink: 'In ons curriculum hebben we een hele duidelijke band tussen onderzoek, onderwijs en ervaring vanuit de politieke praktijk. Het vak dat ik zelf onderwijs – werkwijze van het parlement – gaat echt in op het functioneren van de Tweede Kamer in heden en verleden; daar zit een koppeling in tussen mijn eigen onderzoek en andere expertise uit de academische wereld en de ervaringen die op het Binnenhof zelf leven en leefden. Je leert analyseren wat de belangrijkste instrumenten zijn van de Tweede Kamer, wat tactieken en strategieën kunnen zijn en hoe het staatsrecht in theorie en praktijk functioneert.'

Afbeelding 1. De zaal van de Tweede Kamer die tot 1992 gebruikt werd voor de plenaire zittingen van het parlement en nu de naam Oude Zaal draagt.

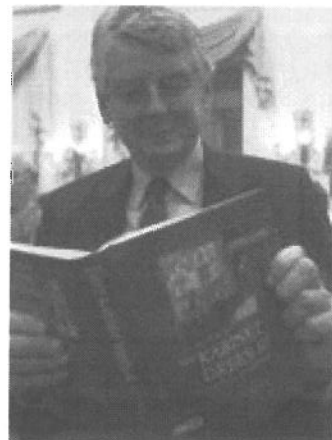
Deze master biedt zowel een theoretische als een praktische kijk op de werking van de politiek. Dat 'praktijkgerichte', zoals we het hebben genoemd, is tweeledig. Het komt zeker naar voren in het verdiepen van kennis over de werking van politiek in de dagelijkse praktijk. Maar het doel is ook steeds om op die werking te reflecteren. Kunnen praktijkervaringen je meer leren over wat 'politiek' is, welke spelregels daarbij gelden en wie dat bepaalt? Zo ervaren de studenten de spanning die tussen wetenschappelijke theorie en politieke praktijk kan bestaan. Vanuit de politiek klinken soms geluiden als: "Julie academici schrijven hele prachtige boeken en maken belangrijke analyses, maar wij hadden er van binnenuit toch een ander beeld van." Bij puur historische boeken valt dat wel mee, maar hoe dichterbij je bij maatschappelijke vraagstukken van vandaag de dag komt, hoe meer je als wetenschapper ook een rol kunt krijgen in het publieke debat. Het is een grote uitdaging om juist ook die stap richting de praktijk te zetten. We willen de studenten echt op allerlei wijzen onderdompelen in Den Haag, bijvoorbeeld door middel van de stage, de masterclass en de gastcolleges, en hen uit te dagen om er dan nog een keer als academicus naar te kijken en te bedenken: wat gebeurde er nu? Hoe komt het dat politicologische theorieën niet naadloos op de praktijk aansluiten? Waarom denken politici dat er andere processen spelen dan wij historici later (denken) terug (te) zien? Dus dat is ook het doel van die praktijkgerichtheid: om die veronderstelde kloof tussen wetenschap en politieke praktijk te analyseren en misschien een beetje kleiner te maken. Wanneer de studenten bijvoorbeeld terugkomen van hun stage, hebben zij de taak te reflecteren hoe de kennis die is opgedaan in de praktijk van belang is voor de wetenschap. Studenten dienen na te denken over de positie die de organisatie waar zij stage hebben gelopen inneemt binnen het politieke krachtenveld, en de dynamiek die hier inherent aan is. Grappig genoeg ondervindt bijna elke student dat juist het instituut waar hij of zij gewerkt heeft, denkt dat het een cruciale of invloedrijke positie in het politieke bestel inneemt.

Met dat gegeven confronteren we de studenten en daar laten we ze over nadenken. In het eerste half jaar proberen we daar het "academisch materiaal" voor aan te leveren.'

Het eerste semester kent een vol programma met vijf cursussen, waarin geschiedenis, politicologie en staatsrecht samenkomen. Hoe krijgt die multidisciplinariteit precies vorm?

Van Baalen: 'Het leek ons heel mooi om het vak staatsrecht en een vak van politicologie in de master op te nemen. De hoogleraren van de betreffende opleidingen, respectievelijk Paul Bovend'Eert en Bob Lieshout, waren ons – Carla van Baalen, Remieg Aerts en Jasper Loots – bekend en we zijn op hen afgestapt met ons ontwerp. Gelukkig bleken zij graag bereid mee te werken. In overleg hebben we besloten dat de opleiding Politicologie een aparte cursus voor P&P-studenten verzorgt, waarin de vergelijking van parlementaire systemen in politicologisch perspectief centraal staat. Bij de faculteit Rechten volgen de P&P-studenten via het zogenaamde aanschuifonderwijs het eerste deel van een cursus voortgezet staatsrecht, waarna ze een speciaal voor hen ontworpen toets maken. De masterspecialisatie is trouwens ook multidisciplinair omdat deze, net als volgend jaar de andere specialisaties, openstaat voor studenten van buiten de opleiding Geschiedenis. Tot nu toe neemt er elk jaar ook een aantal studenten van politicologie en rechten aan de master deel, en dat levert vaak inspirerende en levendige discussies in de colleges op.'

Hoetink: 'Daarnaast is er natuurlijk ook binnen Geschiedenis interne afstemming. Het CPG heeft als onderzoeksinstituut niet heel veel ruimte voor het geven van onderwijs. Daarom werd overlegd met de afdeling Politieke Geschiedenis om te kijken wie welke taken op zich zou nemen en welke financiële middelen er beschikbaar waren.' Van Baalen: 'We probeerden daarbij een oplossing te vinden om als CPG toch een onderdeel van de master te doen, want ik ben immers hoogleraar en ik heb een onderwijstaak. En zo hebben wij in het eerste jaar gekozen voor het onderzoekscollege met als onderwerp kabinetsformaties. Dat was iets waar ik al veel vanaf wist en waar ik toen ook in verder wilde, dus dan is het ontzettend leuk om met een groep studenten aan zo'n onderwerp te gaan werken. Dat college heb ik samen met Hilde Reiding gegeven.'

Afbeelding 2. Oud-minister-president Kok nam het eerste exemplaar van deel 5 van de serie over het kabinet-Drees III in ontvangst. Bron: <http://www.ru.nl/cpg/serie/algemeen/> (geraadpleegd 13 februari 2010).

Dit jaar geef ik het onderzoekscollege samen met Anne Bos en Charlotte Brand over het onderwerp van hun promotieonderzoek over afgetreden bewindslieden; ook daarbij proberen we wetenschap en praktijk te combineren. Zo heeft Ella Vogelaar in een gastcollege over haar ervaringen verteld.'

Hoetink: 'Het onderzoekscollege is één van de drie historische cursussen die de studenten in het eerste half jaar krijgen voorgeschoteld, en met 10 ECTS de zwaarste. Binnen de kaders van een jaarlijks wisselend onderwerp verdiept je behalve je historische inzichten vooral ook je onderzoeksvaardigheden. Aan het einde van de cursus heb je zelfstandig een historiografisch en methodisch verantwoord onderzoek opgezet en uitgevoerd. Het eerste semester opent daarnaast met een zogenaamde "koepelcursus", opgezet door Remieg Aerts en Jasper Loots, waarin de grote lijnen van de masterspecialisatie worden uitgezet. Deze cursus is erop gericht dat je nadent over hoe democratie en vertegenwoordiging in Nederland zijn ontstaan en zich hebben ontwikkeld in vergelijking met andere Europese landen. We beginnen met de Middeleeuwse standenvergadering en kijken van daaruit naar de democratische experimenten eind achttiende eeuw, de uitvinding van parlementaire democratieën in de negentiende eeuw, en misschien wel het verval daarvan in de twintigste eeuw. Het is geen geschiedenis van het instituut parlement, maar van politiek en parlement als fenomeen. Dit plaatst ook de hedendaagse politiek met al zijn klachten, hypes en andere gebeurtenissen in een historisch perspectief. Ten slotte is er de eerder genoemde cursus over het functioneren van de Tweede Kamer in heden en verleden. Hoewel gegeven door historici, zijn ook deze cursussen in wezen enigszins multidisciplinair: we laten veel academici en disciplines voorbij komen om te kijken naar voor- en nadelen van verschillende benaderingen. Met dat hele pakket aan kennis gaan de studenten dan in de tweede helft van het masterjaar aan de slag: ze krijgen een masterclass, volgen een stage in het Haagse en schrijven ten slotte aan de hand van analyse, reflectie en onderzoek een scriptie.'

Naast de genoemde vakken is er ook een masterclass. Wat is deze masterclass en welke rol zien jullie er voor weggelegd binnen het curriculum van Politiek & Parlement?

Hoetink: 'In de eerste jaren van P&P nodigden we verschillende gastsprekers uit die de studenten uit eigen ervaring konden vertellen over wat wij het politieke krachtenveld zijn gaan noemen.' 'In eerste instantie ga je uit van de klassieke instituties van regering en parlement, maar er zijn allemaal actoren omheen die ook op dat krachtenveld van de politiek zitten en inwerken. Voorbeelden hiervan zijn: prominente (oud-)politici, parlementair journalisten en politieke adviseurs of bestuurders. Jozias van Aartsen is bijvoorbeeld geweest om de "ambtenarij-kant" te belichten, Willem Breedveld van *Trouw* voor de journalistieke invloeden en René Cuperus om de rol van de partijpolitiek te analyseren. Afgelopen jaar heeft Maria Martens, toentertijd Europarlementariër voor het CDA, ook een gastcollege gegeven.'

Dit jaar heeft Eerste Kamerlid namens de Partij van de Arbeid (PvdA) Klaas de Vries de masterclass op zich genomen.'

Klaas de Vries is sinds juni 2009 als bijzonder hoogleraar vanwege de Stichting Parlementaire Geschiedenis aan de universiteit verbonden. Van Baalen stelt dat zijn aanstelling tevens een middel is om Nijmegen extra op de kaart te zetten en de expertise nog meer te laten uitblinken. 'Zo'n prominent politicus als Klaas de Vries weet wat de praktijk betreft van wanten. Hij is meer dan bekend met de politiek in Den Haag.' Eerst zat Van Baalen zelf op de post van bijzonder hoogleraar, maar zij werd in 2007 benoemd tot gewoon hoogleraar parlementaire geschiedenis op persoonlijke titel. Van Baalen: 'Met het oog op de gewenste profilering en de vrijgekomen post van buitengewoon hoogleraar was het de vraag wie geschikt was om deze taak op zich te nemen. Wie kan reflecteren op de eigen politieke ervaringen en heeft de diverse invalshoeken in het politieke krachtenveld aan den lijve ondervonden? Al die instituten werken op elkaar in en geven tezamen de politiek vorm. Als je het c.v. van Klaas de Vries bekijkt, zie je dat hij werkelijk in alle instituten geparticipeerd heeft: hij is Tweede Kamerlid en twee keer minister geweest, informateur, voorzitter van de Sociaal-Economische Raad, voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, voorzitter van het Centrum Arbeidsverhoudingen Overheidspersoneel en op dit moment is hij Eerste Kamerlid. Kortom, hij kent het Haagse als zijn broekzak en is daarom benaderd. In zijn masterclass laat hij de studenten aan de hand van concrete politieke thema's – van terrorismebestrijding tot bestuurlijke vernieuwing – analyseren wat de werking is van het politieke krachtenveld.'

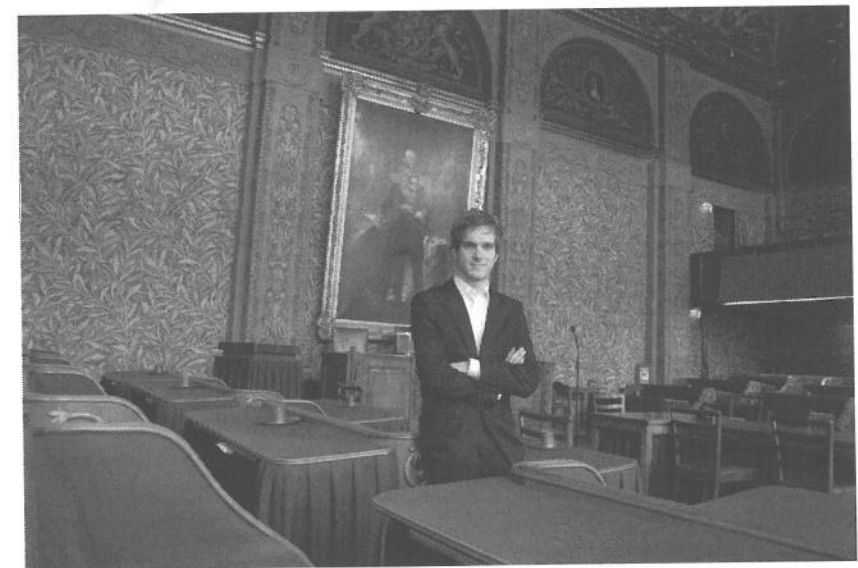
Naast de gastcolleges en de masterclass - die deels worden verzorgd in Den Haag - is er ook de stage in de tweede helft van het academisch jaar. Studenten gaan aan de slag bij een instituut, organisatie of partij ergens in het politieke krachtenveld en ervaren daadwerkelijk de politieke praktijk.

Hoetink: 'Politiek & Parlement is er niet primair op gericht om mensen op te leiden als politici of beleidsmedewerkers. We leiden op tot kritische onderzoekers en denkers. Het kan natuurlijk wel een belangrijke keuzeoverweging voor de studenten zijn, want zij worden immers ondergedompeld in de politieke wereld, maar de kracht van deze master schuilt juist in de combinatie van het academische en de praktijk. We hopen natuurlijk ook te stimuleren dat studenten naden-

Afbeelding 3. Klaas de Vries –
Bron: http://www.ru.nl/contents/pages/534797/klaas_de_vries.jpg (geraadpleegd 13 februari 2010).

ken over hun ambities na hun studie: in welke richting wil je verder en hoe kun je je opleiding als historicus daarin een plaats geven? De stage confronteert je ook met die vragen. Als je de kansen goed benut, kun je in Den Haag veel contacten opdoen door werkelijk in de wereld te treden waar politiek en bestuur vorm krijgt. Echter, totdat studenten de bul in handen hebben, vinden wij dat studenten bovenal over die wereld moeten nadenken. Van Baalen: Studenten beginnen met het onderzoek, theorieën en het leren na te denken over Haagse politiek. Dan weet je "precies" hoe de politiek in elkaar steekt, maar met de stage zit je plots zelf middenin en dan wordt de theorie met de praktijk geconfronteerd. Als de studenten afgestudeerd zijn en misschien daadwerkelijk in Den Haag gaan werken, kunnen zij de politiek met behulp van de historische verdieping een extra dimensie geven. Problemen van vandaag de dag kunnen in een historisch perspectief worden geplaatst en zo verklaard en gerelativeerd of juist geaccentueerd worden. Ook worden de effecten van de wisselwerking tussen instituten en personen duidelijk, zoals relatie tussen de media en politici en het aan- en aftreden van bewindslieden. Als er zaken veranderd moeten worden, is een grondige reflectie van de zojuist genoemde "spelers" van groot belang. Politiek & Parlement vormt voor mensen die naast geschiedenis ook geïnteresseerd zijn in politiek en bestuur hier een zeer goede basis voor.'

Afbeelding 4. Student Politiek & Parlement Daan van den Broek loopt stage bij de Eerste Kamer. Bron: collectie Daan van den Broek.

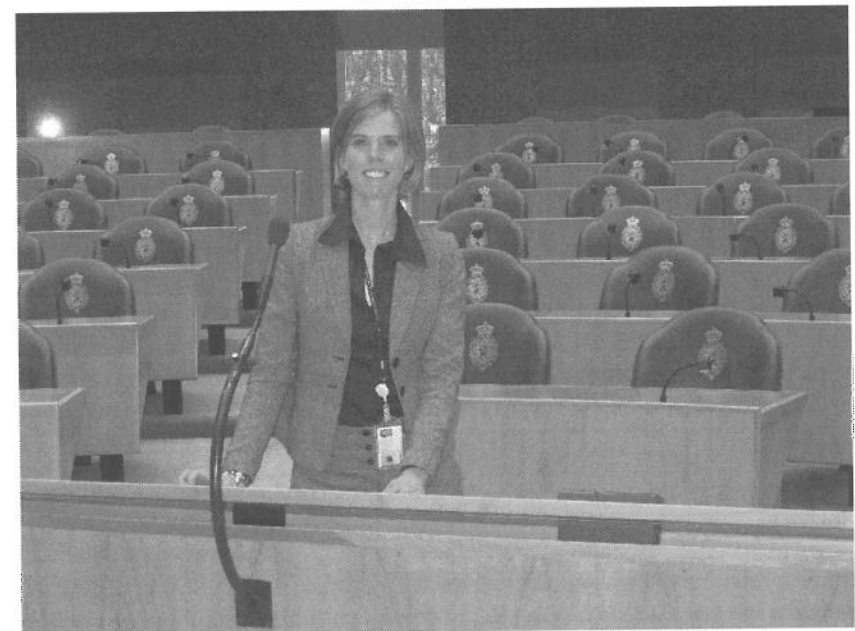
Studenten Politiek & Parlement zijn geïnteresseerd in, maar vaak ook betrokken bij politiek. Naast hun studie zijn sommigen actief in de gemeente, provinciale of zelfs landelijke politiek. Hoe wordt er met de 'politieke kleur' van studenten in de stage omgesprongen?

Van Baalen heeft ooit een student begeleid die per se bij D66 wilde lopen. Echter, 'D66 wilde op dat moment alleen iemand hebben voor de klusjes, waaronder bijvoorbeeld het verzorgen van de koffie, dus dat ging gewoon niet door. We proberen zoveel mogelijk maatwerk te leveren en een stage te zoeken die goed aansluit bij hetgeen de student wil. Maar dat betekent niet dat hij zich mag verliezen in politieke ambities, want de student moet immers een academisch verantwoorde stage lopen en scriptie schrijven. Om deze partijdigheid te voorkomen, proberen we door middel van maatwerk en overleg met de docenten een passende stage te vinden. Dat lukt tot nog toe altijd prima. Soms kan het aan te bevelen zijn om juist bij een club aan de slag te gaan die niet jouw politieke voorkeur heeft. Maar als je bijvoorbeeld graag bij de CDA-fractie wil werken, dan wordt er wel enige feeling gevraagd met het gedachtegoed. Voorop staat echter de onafhankelijkheid. Een scriptie mag nooit een politiek pamflet worden!'

Ter afronding van hun master Politiek & Parlement schrijven de studenten een scriptie waarin, voortbordurend op zowel de stage als de academische scholing, zij een onderwerp uit de politiek aan de orde stellen. Wat voor een soort scripties komen er tot stand, welke bronnen gebruiken de studenten en hoe hanteren zij het bronmateriaal?

Van Baalen stelt dat er een breed scala aan bronnen is waar de student Politiek & Parlement gebruik van maakt: 'Geluidsopnamen, beelden, interviews, actualiteiten, achtergrondprogramma's, veel media, de Handelingen en andere bronnen die in de politiek worden gebruikt. Echter, hoe verder een student het verleden induikt hoe meer "echt" historisch het bronmateriaal is. Al die archieven zijn open en daar kunnen de studenten aan de slag. Als het een hele contemporaine casus is die de student uit wil werken, is het lastiger om onderzoek doen, want alle archieven zijn nog dicht. Zo duurt het vijftientig jaar voordat de notulen van de ministerraad officieel openbaar zijn. We verlangen natuurlijk wel van de studenten dat zij een scriptie schrijven die wetenschappelijk verantwoord is. Zij dienen dus goed na te denken over de bronnen die wel beschikbaar zijn: hoe ga ik met de kranten, interviews, televisieprogramma's et cetera om. Dit vereist ook speciale begeleiding. Maar een belangrijk punt is dat we met historische technieken iets kunnen bijdragen aan een al dan niet actuele casus. Zo heb ik toevallig zojuist een werkstuk voor het onderzoekscollege over de afgetreden bewindslieden gelezen waarin de student gebruik gemaakt heeft van hele mooie interviews van mensen die de politiek al verlaten hebben, maar er destijds in hun fractie dicht op zaten. Die interviews hebben de studenten zelf ontwikkeld en uitgevoerd, en dat voegde daadwerkelijk iets toe aan het werkstuk, maar ook aan de wetenschap.'

Dat wordt natuurlijk ook beoogd met de afstudeerscriptie. 'De onderwerpen van de P&P-scripties variëren: er kunnen hele actuele zaken in worden geanalyseerd, maar er zijn ook scripties die veel verder terug het verleden in reiken. De scripties hebben in elk geval met elkaar gemeen dat ze meer inzicht bieden in het complexe functioneren van politiek. Veel studenten combineren uiteindelijk hun stageproject en eindscriptie. Dat kan tijdswinst opleveren en loont ook inhoudelijk de moeite, omdat je dan ook de praktijkkant van een wetenschappelijk te onderzoeken probleem kan verkennen. We maken het ons als begeleiders, alsook de studenten niet altijd makkelijker door aan te moedigen de stageopdracht met de scriptie te verweven. Tijdens de stage moeten ze weliswaar op academisch niveau, maar vaak toegepast werk leveren en dat laat zich niet altijd even makkelijk vertalen tot een scriptie. Een praktisch probleem is immers niet altijd ook een wetenschappelijk probleem. Wanneer het onderwerp en de aanpak daadwerkelijk niet te combineren zijn met een academische scriptie, of als een student liever met een ander onderwerp aan de slag gaat, dan is er altijd de mogelijkheid om een eindscriptie te produceren die losstaat van de stage.'

Afbeelding 5. Student Politiek & Parlement Ilona Rodenburg loopt stage bij de Tweede Kamer. (Collectie Ilona Rodenburg)

Waar wij hoe dan ook voor waken is dat er in elk scriptieonderzoek een historische dimensie in aanwezig is. Ik heb wel eens een student bij me gehad met een a-historische vraagstelling, maar dat is niet de bedoeling van deze master.' Hoetink: 'We juichen het niettemin toe dat studenten die geen geschiedenis hebben gestudeerd, maar wel deze master volgen, hun afgelegde bachelortra-

ject niet vergeten. Juist de kennis en de inzichten die zij daar opgedaan hebben, kunnen iets toevoegen als bredere invalshoek van hun eigen onderzoek. Om ook deze studenten vertrouwd te maken met de geschiedwetenschap, gaan we aan het begin van het studiejaar een keer extra met hen in de collegebanken zitten om de historische benadering en methode te bespreken. Verder komen die aspecten natuurlijk ook in de diverse cursussen aan bod. Daar komt bij dat deze studenten niet voor niets naar een andere master hebben uitgekeken: ze zijn geïnteresseerd in geschiedenis en willen vaak graag meer met empirisch materiaal werken. Ze vinden het ook vaak geweldig dat zij een "verhaal" mogen vertellen: er zitten misschien wel dezelfde componenten van de onderzoeksmethode uit de bachelorfase in, maar dit moet ook nog eens verpakt worden in een narratief.

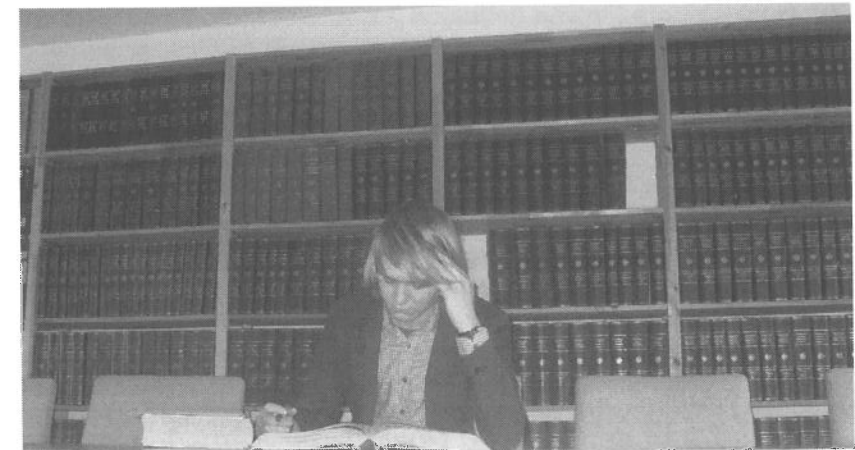
Eén van de redenen waarom we een combinatie van stage- en scriptieonderzoek stimuleren is omdat studenten dan in een werkomgeving zijn waar ze veel makkelijker toegang tot materiaal hebben.' Van Baalen verduidelijkt dit aan de hand van een voorbeeld: 'Er was in het eerste jaar een student die bij de afdeling voorlichting van de Tweede Kamer zat, waar hij de beleidsnotities verzorgde. Hij was op dat moment geïnteresseerd in een vraagstuk dat op dat moment speelde, namelijk hoe de jeugd meer bij de politiek betrokken kon worden. Toen heb ik tegen hem gezegd: een interessant vraagstuk, maar kijk eens hoe daar in het verleden mee om is gegaan. Waar komt die gedachte vandaan? Duik die archieven van die afdeling eens in en kijk wat er in die notulen en nota's vermeld staat. Hij is zijn onderzoek gestart om en nabij de jaren 1960 en toen heeft hij ook mensen geïnterviewd die al langer op die afdeling werkzaam waren. Dus die toegang tot bronnen heb je via die stage, maar je moet daarom ook creatief zijn. Ook krijg je bijvoorbeeld tips van de mensen die er al langer werken: "Kijk hier eens naar, is deze bron niet interessant?" En dat leidt ertoe dat er scripties tot stand komen die wij niet zomaar bedacht zouden kunnen hebben.'

Hoetink heeft zo een student begeleid die stage liep bij de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. 'Daar waren ze bezig na te denken over een nieuw beschavingsoffensief vanuit de sociaaldemocratie. De gedachte was: we laten de beschavingsidealen, het idee van normen en waarden tegen het verval van de samenleving, nu door de christendemocraten kapen, terwijl wij vanuit onze wortels daar juist ook een verhaal over te vertellen hebben. De WBS heeft toen een student terug laten kijken naar het verleden met de vraag: wat hebben wij, de PvdA, eerder over dat beschavingsideaal gezegd en hoe hebben wij toen, met name bij de oprichting van de partij eind negentiende eeuw, gehandeld? Voor zijn stage resulteerde dat een korte tekst die als achtergrond en advies voor de partij moest kunnen dienen. Vervolgens heeft hij het vraagstuk verder uitgewerkt in een aardige scriptie over hoe er de sociaaldemocratie in honderd jaar omgegaan is met haar beschavingsidealen. Op die manier kan de politiek er ook nu vruchten van plukken. Dat is wat we ook willen; dat studenten vanuit verschillende perspectieven naar de huidige politiek kijken. Het gaat ons erom dat wij studenten laten afstuderen

die niet meegaan met de waan van de dag die juist zo problematisch kan zijn. Dat je hen een ervaring meegeeft die huidige "Binnenhofbewoners" missen in de huidige politiek. Die afgestudeerden Politiek & Parlementstudenten zullen straks, wanneer zij werkzaam zijn binnen allerlei politiek-bestuurlijke organisaties, met twee voeten op de grond blijven staan en nadenken over het vraagstuk en zich daarbij afvragen of het niet in een langere ontwikkeling staat, of hoe in het verleden met zulke zaken is omgegaan.'

Hoewel er in de colleges wordt ingegaan op een vergelijking van parlementaire stelsels ligt de nadruk op de Nederlandse politiek. Hoe verhoudt Politiek & Parlement zich tot de buitenlandse of Europese politiek?

Van Baalen: 'Vanochtend heb ik met een student gesproken die op het punt staat om naar Berlijn te vertrekken, maar dit is een initiatief van de student zelf. Toch zullen we dit buiten-Nederlandse onderzoek zeker stimuleren.'

Abbeelding 6. Student Politiek & Parlement Gaard Kets loopt stage bij de 'Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien e.V.' (collectie Gaard Kets)

Wellicht willen we dat in de toekomst nadrukkelijk gaan organiseren. De eerste aanzetten zijn al gedaan, daar sinds enige jaren een Europees netwerk van instituten vergelijkbaar met het CPG wordt opgericht. Doordat instituten uit Griekenland, Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Finland, Hongarije en Oostenrijk zich bij dit netwerk aansluiten, kunnen studenten ook in een buitenland stage lopen. Het gaat in deze gevallen wel om stages bij een onderzoeksinstituut. Uitgangspunt van de stage binnen Politiek & Parlement is ook de confrontatie met de praktijk van politiek, bestuur en overheid. De meeste stages zullen zich daarop blijven focussen. Maar als een student precies weet wat hij wil, en dat

is het onderzoek, dan proberen wij maatwerk te leveren en hem of haar daarbij te helpen.' Hoetink: 'Die student die naar Duitsland zal gaan, zal ook in contact gebracht worden met iemand die daadwerkelijk in de *Bundestag* werkt. Het blijft logisch uit te gaan van "Den Haag", omdat daar nu eenmaal een belangrijk deel van onze expertise ligt. Binnen de afdeling Politieke Geschiedenis beschikken we echter ook over experts op het gebied van Europa en Amerika; graag zouden we met hun inzet ook wat meer willen doen met het internationale politieke krachtenveld. Dit zou vorm kunnen krijgen door bijvoorbeeld extra vakken. Niettemin besteden we er in vergelijkend perspectief in het huidige curriculum ook al wel een beetje aandacht aan. Daarbij is Klaas de Vries ook in dit opzicht nu een mooie aanwinst, want hij zit in de Raad van Europa. Hij heeft geïnitieerd dat we een excursie naar Straatsburg ondernemen om daar het Europees parlement en de parlementaire vergadering van de Raad van Europa te bezoeken. Dit wordt een gezamenlijke excursie voor de studenten van P&P en de studenten die het bachelorvak geschiedenis van de Europese integratie volgen.

Wat verwachten jullie van Politiek & Parlement in de komende tien jaar?

Hoetink: 'Dat we bestaan! We hebben als gezegd de ambitie om het internationale perspectief uit te breiden, vooral richting Europa. Als we Europees gaan, kan de master ook groter worden. Daarnaast dient het onderwijs mee te blijven groeien met het onderzoek wat er gedaan wordt. De stage en de interdisciplinariteit zullen altijd een belangrijk deel van de master blijven innemen, omdat juist die brug tussen de theorie en de praktijk van belang is. Dat is wat deze master zo uniek maakt en dat willen we ook in de toekomst heel graag zo houden!' •

Jan Maas (1988) is onderzoeksmasterstudent Historische Wetenschappen met een specialisatie in de Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Cees Roffelsen (1990) studeert Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Cees Roffelsen en Sebastiaan Scheepers

Historisch onderzoek aan de andere kant van de wereld

Twee studenten geschiedenis besloten een flink eind buiten de landsgrenzen te gaan studeren: Nino Vallen vertrok voor een half jaar naar (onder andere) Mexico, Rense Havinga besloot een jaar in Taiwan door te brengen. Een dubbelinterview over historisch onderzoek in een andere cultuur en over de invloed van zo'n buitenlandverblijf op je ontwikkeling als historicus.

Een interesse voor het Aziatische continent had Rense Havinga (21) naar eigen zeggen altijd al. Toch geeft ze studievertraging als eerste reden op voor haar verblijf in Taiwan: 'Ik had vertraging opgelopen in mijn studie waardoor ik een hele periode "vrij" had. Ik wilde iets leuks gaan doen met die extra tijd.' Aanvankelijk zou ze een half jaar op het eiland doorbrengen, maar uiteindelijk werd het een heel jaar. De reden voor het uitstel van vertrek uit Taiwan komt voort uit het onderzoek voor de bachelorscriptie: om de indruk die de VOC heeft achtergelaten bij de Taiwanese te analyseren, was onderzoek naar de monumenten en tempels op het eiland noodzakelijk.

Nino Vallen (25) reisde voor zijn masterscriptie de halve wereld rond. Hij vertrok eerst naar Leuven en ging vervolgens naar Mexico-Stad. Maar zijn onderzoek schoot niet op ('omdat daar zo nodig de Mexicaanse griep moest uitbreken') en hij verkaste naar Sevilla om daar in het archief verder te werken. Nino onderzocht de rol van wetenschap in het beleid van de eerste Spaanse onderkoning Antonio de Mendoza in Nieuw Spanje. Hij richtte zich specifiek op de vraag: hoe gebruikte De Mendoza de vergaarde kennis om zijn beleid vorm te geven?

De reis van Nino, evenals de reis van Rense, was mede ingegeven door een interesse in een bepaald gebied. Nino zegt zelfs letterlijk verbijsterd te zijn geweest door de Mayacultuur in Mexico. 'Als je in de Maya-tempels loopt van Palenque en Chichén Itzá, dan gaat er echt een wereld voor je open! Dat zulke grote gebouwen zo lang geleden zijn gebouwd door een bloeiende niet-Europese cultuur, en dat er vanuit Europa met die onbekende cultuur contact is geweest was voor mij fascinerend.'

In eerste instantie besloot Nino om na het verblijf in Leuven naar Sevilla te gaan, maar hij bedacht zich. 'Ik dacht: waarom niet wat verder kijken en in het land zelf onderzoek gaan doen? Bovendien had ik het idee dat ik daar meer bronnen zou kunnen vinden die nog niet bekeken waren door andere historici.'

Methoden, bronnen en data

Zowel Nino als Rense vertellen dat er tijdens hun Nijmeegse opleiding maar weinig aandacht is voor de geschiedenis van de regio waar zij zijn geweest. Rense: 'Over de Taiwanese en Chinese geschiedenis van voordat de Europeanen daar kwamen kijken, leer je in Nijmegen weinig. Zelfs wanneer het contact tussen Europa en Azië intensiveert, krijg je alleen een stukje VOC en een stukje Vietnamoorlog.' Nino beaamt dit: 'Ik vind dat de meeste mensen die hier van de opleiding afkomen héél weinig van de Amerikaanse geschiedenis afweten. Sommige studenten doen de minor Amerikanistiek en dan krijg je een hoop over de Verenigde Staten, maar het Spaanse gedeelte van Amerika komt weinig aan bod.'

De Taiwanese universiteit waar Rense haar vakken heeft gevolgd kende geen aparte Geschiedenisfaculteit; de vakken die zij daar volgde waren onderdeel van Cultuurstudies. 'Er waren een paar vakken Taiwanese cultuur waar het inderdaad helemaal niet over het Westen ging. Het enige geschiedenisvak dat daar in het Engels in dat semester te volgen was, ging juist over Taiwanese contacten met de westerse wereld,' aldus Rense. Toch merkte ze bij dat vak dat de Taiwanese vanuit een ander perspectief naar de geschiedenis kijken dan ze gewend was: 'Het ging vooral om de relatie tussen Taiwan en de VS. Iedere beslissing die de VS nemen over Taiwan is heel erg relevant voor de Taiwanese, ook al is deze vanuit Amerikaans perspectief van minuscule belang.'

De eetzaal (Collectie Rense Havinga).

Ook Nino signaleerde grote verschillen in onderwerpen en perspectieven tussen Nederland, Mexico en Spanje: 'In Mexico bijvoorbeeld wordt heel veel onderzoek gedaan naar de inheemse bevolking, maar is tegelijkertijd geen aandacht voor de Moorse geschiedenis. Die lijkt misschien heel ver weg, maar voor de Spanjaarden die in de zestiende eeuw naar Amerika kwamen, was die heel betekenisvol, aangezien zij zeer recent nog in aanraking waren gekomen met de Moren in Andalusië. In Spanje daarentegen krijgt de Moorse geschie-

denis veel meer aandacht, alleen die van de inheemse Amerikanen een stuk minder. En dat is nog maar één van de verschillen.'

Behalve een verschil in onderwerpen is er volgens Rense ook een verschil in manier van historisch onderzoek te bespeuren tussen Nederland en Taiwan. 'Bij de vakken die ik heb gehad, miste ik de bronnenkritiek een beetje, maar dat heeft er waarschijnlijk mee te maken dat ze geen onderdeel waren van een afdeling geschiedenis, maar van cultuurstudies. Dan wordt er sowieso anders naar gekeken. Daarnaast volgde ik bachelorvakken en richtte de bachelor zich daar veel minder op onderzoek dan in Nijmegen het geval is. Je hoeft bijvoorbeeld ook geen onderzoeksscriptie te schrijven.'

Nino stelt dat er ook een verschil is tussen de verschillende landen in methodiek. 'Mexicanen verzamelen heel veel bronnen zonder dat ze een groot verhaal schrijven. Amerikanen bijvoorbeeld, en Nederlanders ook, schrijven een groot verhaal waarin ze hun bronnen inpassen. Spanjaarden houden het weer heel klein; het gaat puur over de bron die ze hebben bekeken: "Dit is er gebeurd," tak-tak-tak. Ze maken veel minder een analyse van die bron. Ik vind het nooit zo interessant of iemand de 23e of de 25e geboren is, maar de Spanjaarden kunnen daar eeuwig over discussiëren. Anderzijds halen zij wel heel veel bronmateriaal naar boven, maar om 25 pagina's te schrijven over of het nu wel of niet die datum was...'

Onleesbare Spaanse handschriften

Rense raadt een verblijf in Taiwan iedereen aan. 'Absoluut. Het is een heel mooi land en hartstikke interessant. Het is een totaal andere cultuur, een mengeling van Amerikaanse, Japanse en Chinese cultuur met een vleugje Zuidoost-Azië er doorheen.' Wel wijst ze op de taalbarrière: 'Als je daar onderzoek zou willen doen naar geschreven bronnen moet je echt Chinees kunnen lezen, want er is niets in het Engels vertaald.'

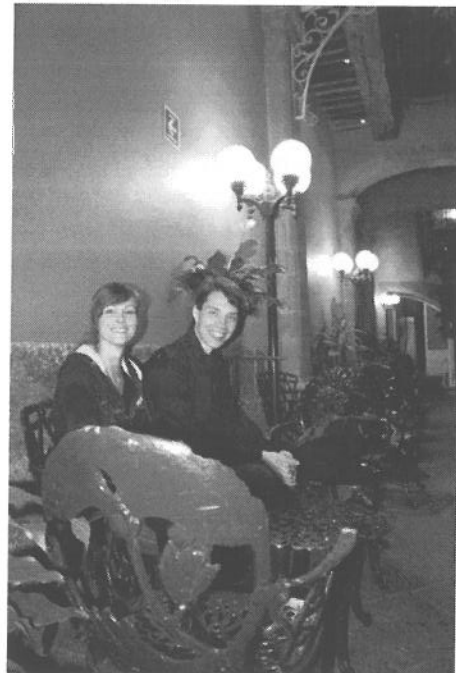
Ook Nino is nog steeds enthousiast over zijn verblijf in Mexico, hoewel hij wel met wat tegenslagen te kampen heeft gehad. 'Wat je aan bronnen vindt in het nationaal archief in Mexico-Stad is een mooie collectie. Maar wat betreft het onderwerp dat ik onderzoek is het meeste materiaal toch naar Spanje gegaan en dat ligt daar georganiseerd opgeslagen. De hoogtepunten, de echt belangrijke stukken, liggen gewoon in Sevilla. De bronnen die ik in Mexico hoopte te vinden, waren daar niet en dat was een teleurstelling.'

Ook het feit dat hij geen colleges heeft gevolgd maar alleen onderzoek heeft gedaan in het archief, is niet iets dat Nino iedereen zal aanraden. 'Je zit dan niet op een universiteit, je gaat alleen naar een archief of een bibliotheek en *that's it*. De lekkere vastigheid van een college had ik niet.' Ook verloopt zijn archiefonderzoek in het begin niet vlekkeloos: 'De eerste drie weken kon ik die bronnen amper lezen omdat die geschreven zijn in zestiende-eeuwse handschriften en mijn Spaans toen nog niet echt goed was. Je ziet dan gewoon niets

in die letters. Vreselijk is dat. Die eerste drie weken was het hopen om een keer een handschrift te vinden dat ik wel kon lezen. Dus dat waren geen leuke weken.'

'Maar', zo vertelt hij later: 'Die eenzaamheid moet je als historicus er wel een beetje bij nemen, denk ik.' De positieve herinnering overheerst dan ook: 'Het was gewoon echt geweldig. Je werkt in een hele grote levendige stad. Misschien is het nog leuker om in één van de kleinere steden onderzoek te doen, dan heb je wat meer binding met de *community*. Mexico is en blijft een geweldig land, hoewel Sevilla als stad ook interessant is.'

Zijn bezoek aan Leuven, Mexico-Stad en Sevilla heeft Nino nog een ander inzicht gegeven: 'De sfeer waarin je bent is zó bepalend voor je onderzoek. Of je in een open of gesloten bibliotheek onderzoek doet, welke tijdschriften voor je liggen, dat soort dingen. Dat veranderde bij mij voortdurend en dat veranderde ook heel erg mijn onderzoek. Dat op die manier mijn onderzoek zich langzaam heeft gevormd is voor mij een geweldige ervaring geweest die eigenlijk precies doet waar ik over aan het schrijven ben: het bestuderen van wat er gebeurt met mensen die ideeën hebben of ergens mee bezig zijn en die van de ene plek op de wereld naar de andere gaan. Ik zie dat proces zich precies bij mezelf herhalen. Dat was voor mij een grote ontdekking.'

Nino Vallen (collectie Nino Vallen).

Ook Leuven heeft volgens Nino bijgedragen aan dit proces, want daar is het onderzoek meer op Frankrijk geïntereerd. In Parijs wordt het nodige geschreven, maar daar horen wij hier in Nijmegen niet heel veel van, ook omdat wij over het algemeen geen Frans meer spreken en lezen. Wat heeft het bijvoorbeeld voor invloed dat wij bijna alleen maar in het Engels lezen?'

Ook bij het bestuderen van primaire bronnen staat Nino stil: 'De bron heeft op de een of andere manier toch gelijk. Jijzelf en jouw interpretatie van die bron hebben voor mijn gevoel toch vaak een soort van meerwaarde dan alleen een boek dat over die bron gaat. Dit is het gevoel dat secundaire literatuur, net als mijn eigen ervaring, ook maar een interpretatie en dus feilbaar is. Dat, en het

beseft dat ik in een bepaalde traditie sta, zijn voor mij de grote *eye-openers* geweest en die hebben de geschiedenis voor mij nog leuker gemaakt.' •

Cees Roffelsen (1990) en Sebastiaan Scheepers (1984) studeren geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

NCTU Campus (Collectie Rense Havinga).

Joris Gijsenbergh

Boeken Top 5

Op het eerste gezicht maken helder geordende lijstjes, canons en 'top-vijven' het leven overzichtelijker. Ze zouden orde scheppen in de chaos, een duidelijke hiërarchie aangeven en herkenbare kaders scheppen. Toch ben ik er nooit een grote liefhebber van geweest. Hoewel ik best keuzes durf te maken, gaat dat bij mij altijd gepaard met een lang wikken en wegen. En dat is een heel slechte karaktereigenschap als je gevraagd wordt om 'even' vijf boeken te selecteren en die bovendien te rangschikken. Vijf boeken noemen is niet zo moeilijk, maar waarom dan juist die titels? En aan welke van die werken geef ik de voorkeur? Om te voorkomen dat dergelijke vragen mij heel lang bezig zouden houden, heb ik vrij intuïtief vijf boeken gekozen die me erg aanspreken. De volgorde is willekeurig: nummer twee had net zo goed op de vierde plaats kunnen staan, en vice versa. Bovendien durf ik niet glashard te beweren dat dit mijn definitieve top vijf is, want dat zou nog veel meer zelfreflectie vergen. Dit alles neemt echter natuurlijk niet weg dat ik deze werken sterk kan aanraden, met name vanwege hun interessante historische thema, de humoristische manier waarop ze geschreven zijn of – in de beste gevallen – een combinatie van beide.

1. Jaroslav Hašek, *De lotgevallen van de brave soldaat Švejk* (1923).

Als ik mezelf dan toch zou moeten dwingen om een absolute favoriet te kiezen, zou deze satirische roman over de Eerste Wereldoorlog een goede kans maken. Het is een aanklacht tegen de Oostenrijks-Habsburgse maatschappij, de absurde gang van zaken in het keizerlijke leger en de zinloosheid van de Eerste Wereldoorlog. De Tsjechische auteur Hašek heeft zijn anarchistische en anti-autoritaire boodschap vermomd als relaas over de onbenullige Švejk, die vrijwillig dienst neemt in het Oostenrijks-Habsburgse leger en die op weg naar het front in allerlei bizarre situaties beland. Švejk vertelt aan de lopende band absurde verhalen en voert de bevelen van zijn superieuren letterlijk uit, waarmee hij hun gezag uiteindelijk ondermijnt. Daarbij blijft in het midden of Švejk daadwerkelijk een naïeve oen is, of juist gewiekst genoeg is om weg te komen met zijn anti-autoritaire en asociale gedrag. Daarin schuilt nu net de kracht van het boek. De lezer vermoedt dat Švejk bewust de draak steekt met de autoriteiten, maar dat wordt nooit volledig duidelijk. Hoewel Hašeks boodschap nergens expliciet wordt verkondigd, staat hij als een paal boven water. Zodoende is de auteur er in geslaagd om een gewichtig thema te behandelen en tegelijkertijd een zeer grappig boek te schrijven. Het is dan ook erg jammer dat Hašek overleden is voor hij zijn werk heeft kunnen voltooien. Het uitgegeven manuscript is echter al zo omvangrijk en zo goed geschreven, dat ik het aan iedereen kan aanraden.

2. José de Sousa Saramago, *De stad der zienden* (2004).

Het thema van deze roman spreekt mij erg aan, omdat het veel lijkt op het onderwerp van mijn proefschrift. Ik onderzoek hoe de Nederlandse en Belgische autoriteiten in het interbellum probeerden om hun democratiën te hervormen zodat ze beschermd werden tegen anti-democraten. Die pogingen leverden heftige discussies op over de aard van democratie, want niet iedereen steunde de ontwikkeling naar 'autoritaire' vormen van democratie. Saramago speelt met hetzelfde spanningsveld. Zijn verhaal speelt zich af in een ongenoemd land, waarin plotseling bijna alle hoofdstedelingen een blanco stem uitbrengen bij de verkiezingen. De nationale regering reageert op deze politieke legitimiteitscrisis door steeds meer repressieve maatregelen te nemen. In haar eigen ogen doet zij dat om de democratie te beschermen, maar de auteur beschouwt het juist als uitholling van de democratie. Dat laat Saramago echter op een heel subtiel wijze merken, door de ministers zichzelf belachelijk te laten maken. Verder is het erg knap dat de ontwikkeling van kwaad naar erger heel natuurlijk overkomt. De situatie klinkt absurd, maar Saramago weet de lezer ervan te overtuigen dat elke stap van de regering ook in de realiteit genomen zou kunnen worden. Over zijn eigenzinnige schrijfstijl was ik aanvankelijk niet zo enthousiast. Namen komen in de roman niet voor, waardoor het onpersoonlijk blijft. Saramago houdt bovendien blijkbaar niet erg van interpunctie, want hij rijgt zijn zinnen en dialogen aan elkaar. Deze chaotische stijl heeft echter ook voordelen, want het zorgt ervoor dat gesprekken tussen hoofdpersonen heel natuurgetrouw klinken. Dit versterkt Saramago's overtuigingskracht en subtiel doch dringende boodschap.

3. Adam Zamoyski, *De slag om Warschau. Lenin's mislukte aanval op Europa* (2009).

De boeken van Zamoyski intrigeren me enorm, juist omdat ze fundamenteel afwijken van mijn eigen schrijfstijl. Deze Poolse historicus probeert vaak het historische belang van zijn vaderland te onderstrepen en schuwt daarbij gewaagde theses niet. Dit boek over de Poolse-Russische oorlog van 1920 is daar een goed voorbeeld van. Zonder blikken of blozen beweert Zamoyski dat de westerse beschaving haar voortbestaan te danken heeft aan met sabels bewapende Poolse cavaleristen die de Leninistische hordes van zich af hebben geslagen. Zelf zou ik me nooit wagen aan een dergelijke boude bewering, maar Zamoyski geeft een mooie schets van deze vergeten oorlog. Hoewel zijn stelling nooit helemaal overtuigt, klinkt zijn betoog evenmin als onzinnig, dankzij zijn onderzoek in archieven en egodocumenten. Bovendien weet de auteur sympathie op te wekken voor de Poolse soldaten die de invallende bolsjewieken met moeite hebben tegengehouden. Dat komt vooral omdat Zamoyski een hinderlijke nationalistische toon weet te vermijden en een vlotte en pakkende stijl hanteert. Juist omdat dit afwijkt van mijn meer zakelijke schrijfrant, heb ik veel waardeering voor dit boeiende en goed leesbare boek.

4. Umberto Eco, *Baudolino* (2000).

Mensen die wel eens een historische roman van Umberto Eco hebben gelezen zijn ofwel laaiend enthousiast ofwel erg negatief. Ik behoor uiteraard tot de eerste categorie, want anders had *Baudolino* geen plaats verdiend in deze top vijf. Daarmee wil ik niet ontkennen dat Eco de neiging heeft om op zijn grote historische kennis te etaleren, zoals zijn critici beweren. Die arrogantie stoort mij echter niet erg, omdat de uitgebreide schetsen van de omgeving, cultuur en personen juist bijdragen aan het levendige beeld van het verleden dat Eco oproept. Vooral in *Baudolino* doet Eco dat op een mooie manier, omdat hij daar bewust met de historische werkelijkheid speelt. De titel verwijst naar de hoofdpersoon, een man van 65 jaar oud die tijdens de verwoesting van Constantinopel door de kruisvaarders in 1204 zijn levensverhaal deelt met een Griekse historicus. Baudolino vertelt dat hij als boerenzoon uit Noord-Italië opgenomen werd in de hofhouding van Frederik Barbarossa. Vervolgens, zo beweert deze dertiende-eeuwse Forrest Gump, werd hij vertrouweling van de keizer en speelde hij een beslissende rol in allerlei grote gebeurtenissen en onverklaarde historische raadsels. Baudolino geeft toe dat hij een rijke fantasie heeft, maar Eco laat in het midden wat 'waar' en wat verzonnen is. Dat maakt deze subtiel geschreven roman erg geschikt voor historici, die als geen ander Baudolino's verhaal op waarde kunnen schatten en de 'inside jokes' zullen kunnen waarderen.

5. Terry Pratchett, *Night Watch* (2002).

Tot slot mag in mijn top vijf een boek uit Pratchetts *Discworld*-serie niet ontbreken. Deze reeks is begonnen als een parodie op fantasyboeken, maar heeft zich al snel ontwikkeld tot een parodie op de gehele mensheid. Met typisch Britse humor stelt Pratchett op indirecte wijze allerlei aspecten van de menselijke beschaving aan de kaak. Het zal jullie inmiddels niet verbazen dat ik erg gecharmeerd ben van een dergelijke subtiel, ironische stijl. *Night Watch* bevat bijvoorbeeld veel verwijzingen naar *Les Misérables*, maar ook fragmenten uit *Hamlet*, *Men in Black* en *Mao's Rode Boekje* komen aan de orde. Daarnaast levert Pratchett commentaar op verschillende vormen van menselijk gedrag, van de koppigheid van machthebbers tot de trots van de allerarmsten. Dat doet hij bij monde van de cynische commandant van de wacht Sam Vimes, één van mijn favoriete personages. Naast een vermakelijke schrijfstijl, die kenmerkend is voor alle *Discworld*-boeken, omvat *Night Watch* een spannend verhaal met een historische inslag. In het boek keert Vimes per ongeluk terug in de tijd, waar hij een jeugdige versie van zichzelf probeert op te leiden tot stadswacht en een revolutie in goede banen probeert te leiden. De lezer weet dus al enigszins hoe het verhaal afloopt, maar desondanks weet Pratchett het heel spannend te houden. Het thema van revolutie en de gewelddadige onderdrukking daarvan maken dit boek iets zwaarderwichtiger dan de overige delen uit de serie, zonder afbreuk te doen aan Pratchetts sarcasme. Deze thematiek sluit uitstekend aan bij mijn politiek-historische interesses. Ook geschiedfilosofisch is het interes-

sant, gezien Pratchetts visie op het zelfcorrigerende vermogen van geschiedenis. *Night Watch* combineert daarmee twee elementen die mij erg aanspreken in boeken: een subtiel stijl en een historisch onderwerp. •

Jordy Geerlings

Naar aanleiding van...

Congres

Enlightenment: ideas, transfers, circles, attitudes, practices in Gent, 22-23 januari 2010

De vraag 'Wat is Verlichting?' wacht al eeuwenlang op een definitief antwoord. Verlichte denkers konden het zelf al niet eens worden over deze kwestie, zoals bleek toen Immanuel Kant en Moses Mendelssohn tot verschillende antwoorden kwamen in hun beroemde essays over dit probleem. Sindsdien heeft het beeld van de Verlichting vele transformaties doorgemaakt. Zeer invloedrijk is de notie dat de Verlichting bestond uit het project van de Parijse *philosophes*, die streefden naar een seculier wereldbeeld alsmede de verbetering van mens en samenleving. Vele generaties van historici hebben deze zienswijze bekritiseerd, waarbij ze nieuwe ideeën over de historische betekenis van de Verlichting ontwikkelden. Niet alleen de invulling van het concept is veranderd, ook de chronologie, geografie en de ontstaansgeschiedenis hebben drastische herzieningen doorgemaakt. De *philosophes* van de Franse 18e eeuw hebben in de historiografie bijvoorbeeld hun plaatsen als pioniers van het verlichte denken moeten afstaan aan Engelse of Hollandse radicalen die vanaf 1670 actief werden. Daarnaast zijn veel historici gaan spreken van 'multiple Enlightenments' omdat ze specifiek nationale Verlichtingen hebben ontdekt, die alleen op een problematische wijze aan een groter Europees proces kunnen worden gerelateerd. Er zijn in hun optiek grote verschillen te zien tussen de Duitse *Aufklärung*, de Franse *siècle des Lumières*, en de Angelsaksische *Enlightenment*. Ook is er een tendens om aan verscheidene confessionele en filosofische groeperingen een eigen, karakteristieke Verlichting toe te schrijven.

Het resultaat is dat het beeld van de Verlichting diffuus is geworden. Vele belangrijke invalshoeken en onderzoeksdisciplines zijn naast elkaar komen te staan, zonder een integrerend overzicht. Nieuwe historiografische perspectieven zijn nodig van waaruit de verschillende interpretaties kunnen worden overzien en beoordeeld, zodat een scherper en vollediger beeld van de Verlichting mogelijk wordt. In dit licht heeft de werkgroep 18e eeuw recentelijk een internationale conferentie gehouden in Gent. Het specifieke doel van de conferentie was het formuleren van een antwoord op de vraag naar de definitie van de Verlichting. Welke fenomenen kan men tot de Verlichting rekenen, en in hoeverre kan men zeggen dat deze een coherente eenheid was met gezamenlijke denkpatronen en projecten?

Impliciet en expliciet vonden de sprekers op deze conferentie een referentiepunt in het werk van Jonathan Israel, die met zijn werk over de Radicale Verlichting een scherpe visie verkondigt over de essentie van de Verlichting. Israel ziet een driedeling tussen anti-Verlichting, de gematigde stroming en de radicalen. De radicale vleugel, geïnspireerd door Baruch Spinoza en bestaande uit pantheïsme, materialisme en radicaal republicanisme, was een sterk seculiere, zelfs atheïstische stroming die volgens Israel de essentie van de Verlichting uitmaakte. Het project van deze stroming was een vrije, egalitaire samenleving waarin volstrekte religieuze tolerantie bestaat en priesters noch koningen deze vrijheid kunnen bedreigen.

De sprekers konden het echter niet zonder meer eens zijn met de visie van Israel, omdat deze belangrijke aspecten van het verlicht denken en diens ontstaansgeschiedenis negeert of onderwaardeert. Wiep van Bunge, professor in de Geschiedenis van de filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, argumenteerde dat de verlichte radicalen in hoge mate schatplichtig waren aan sterk religieuze gereformeerde denkers. Zelfs Spinoza had zich laten inspireren door radicale en vrijzinnige protestanten. Bovendien zou de Radicale Verlichting in veel mindere mate een breuk met het Christendom zijn dan Israel beweert. Van Bunge herinnerde de deelnemers aan de zorg voor 'salvation' die duidelijk te zien is in de werken van niet alleen Spinoza, maar ook Adriaan Koerbagh. David Sorkin van de universiteit van Wisconsin-Madison benadrukte het belang van de religieuze Verlichting, die een hele specifieke plaats inneemt in het spectrum van het verlichte denken. Deze stroming zocht een synthese van de nieuwe empirische natuurwetenschappen met oude religieuze waarheden. Ze kan worden gekarakteriseerd door het geloof in een redelijke religie en de tolerantie van de verschillende confessies door een 'broad coalition of elites'. De Verlichting bestond volgens Sorkin dus niet uit een onvermijdelijke gang naar de volledige secularisering van de wereld, maar kenmerkte zich steeds door de aanwezigheid van religie als leidende factor in het denken, ook over de wetenschap.

Door hun erkenning van een grijs gebied tussen traditionele religieuze denkbeelden en het verlichte secularisme, alsmede de schatplichtigheid van de Verlichting aan religie, hebben Van Bunge en Sorkin een hele dimensie toegevoegd aan het huidige begrip van dit culturele fenomeen, maar hiermee was de vraag naar de eenheid van de Verlichting nog niet beantwoord. Men zou zelfs kunnen zeggen dat de toevoeging van deze nieuwe zienswijzen, hoewel en soi legitiem, eerder een verdere verruiming is van het begrip. John Robertson van St Hugh's College Oxford probeerde in zijn bijdrage om deze kwestie op te lossen door een overkoepelende karakterisering te geven van de Verlichting als een episode in de geschiedenis van het denken. Zijns inziens was de 'point of the Enlightenment' het achterlaten van religieuze denkwijzen en de concentratie op de verbetering van de mens in deze wereld. Dit bepaalt de historische eenheid van de intellectuele beweging. De erkenning van verschillende 'Enlightenments' zou volgens Robertson een onnodige verwarring van de geschiedenis zijn.

De kwestie 'What is Enlightenment' werd niet alleen op conceptueel niveau uitgewerkt; belangrijke bijdragen werden geleverd over de sociale uitingsvormen van de Verlichting. Alise van Hecke-Jameson (Universiteit Gent) sprak over de falende initiatieven van schrijvers om eigendomsrechten te verwerven voor hun werk en erkend te worden als auteurs. Peter Clark (Universiteit Helsinki) onderzocht de Verlichting aan de hand van genootschappen, die nieuwe vormen van sociabiliteit mogelijk maakten voor steeds meer bevolkingsgroepen. Hij gebruikte het aantal genootschappen in een bepaald land als een indicatie voor de mate waarin een nieuwe samenleving was ontstaan. Musicoloog Florian Heyerick (University College Gent) behandelde de transformaties van gezongen muziekstukken over de dood van Jezus Christus, geschreven door vooral protestantse componisten. Hij bracht de opmontering van de toon in deze muziekstukken voorzichtig in verband met veranderende religieuze opvattingen als gevolg van verlicht denken.

Het congres heeft uiteindelijk geen consensus bereikt met betrekking tot vraag naar de eenheid van de Verlichting als historisch fenomeen. Wel zijn er aanpakken en dimensies aangereikt die een beter begrip van het fenomeen mogelijk maken, zoals Robertsons identificatie van het zwaartepunt van het 'Enlightenment project', en de erkenning van diens veelvormige schatplichtigheid aan religieuze denkwijzen. De driedeling die Israël hanteert is hiermee aangepast, maar grotendeels intact gebleven. Toch gaf het congres aanleiding om te verwachten dat er nog vele nieuwe elementen zullen worden toegevoegd aan het spectrum van cultuuruitingen die tot de Verlichting mogen worden gerekend. De vraag 'What is Enlightenment?' zal steeds op verschillende wijzen worden gesteld, maar slechts door voort te bouwen op bestaande kennis en in het besef dat het wel degelijk mogelijk is om zekere zwaartepunten en gemeenschappelijkheden te ontdekken in de veelvoudigheid van de Verlichting. •

Jordy Geerlings volgt de Research Master Historische Wetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Uit de ivoren toren

Deze rubriek informeert de ET•VT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien één of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf of hun onderzoeksproject voor te stellen; deze keer Marij Leenders – sinds kort niet alleen medewerker van het CPG en docent PG, maar ook projectleider – en Marloes Hülsken, binnenkort mw. dr. M. Hülsken.

Nieuws

December 2009 t/m April 2010

Liesbeth Claes verbleef in het kader van haar onderzoek naar de presentatie van de keizerlijke afstamming en familie op Romeinse munten in oktober, november en december 2009 in het Corpus Christi College aan de Universiteit van Oxford.

In januari 2010 verzorgde **Martijn Eikhoff** aan de Universitas Gadjah Mada (UGM) in Indonesië een interdisciplinaire workshop voor studenten geschiedenis en archeologie met de titel "From 'Restoration' to 'Heritage Performance'. Archaeological Sites in Colonial and Postcolonial Indonesia and the Dynamics of Heritage Formation".

Vanaf 1 maart 2010 participeert **Remco Ensel** in een onderzoeksproject van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD): "De dynamiek van hedendaags antisemitisme in een wereldwijde context. 'De Jood' als framing model in Nederland, Marokko, Polen en Turkije."

Met zijn masterscriptie "*Brood en vrouwen. Op zoek naar de verklaring voor de Romeinse censuscijfers*" heeft **Coen van Galen** in december 2009 de Prof. Dr. C. Halkesprijs 2007-2009 gewonnen, de universitaire prijs voor de beste en meest vernieuwende doctoraalscriptie of masterthesis over vrouwen, gender, seksualiteit of emancipatie. Coen van Galen won met zijn scriptie in januari ook het Ted Meijer Stipendium, een beurs voor een bezoek van drie maanden aan het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome. Dit stipendium wordt toegekend als teken van waardering voor een uitmuntende scriptie of dissertatie. Coen van Galen is inmiddels begonnen aan zijn promotieonderzoek Oude Geschiedenis via het Centrum voor Promotieonderzoek.

Van de hand van **Jac Geurts** verscheen "Myth, History and Image in the Low Countries in the Sixteenth Century" in de door Laura Cruz en Willem Frijhoff uitgegeven bundel *Myth in History, History in Myth* (Brill, Leiden-Boston 2009) Brill's Studies in Intellectual History 182.

In de laatste week voor kerst organiseerden **Joris Gijzenbergh, Wim de Jong, Tim Houwen** en Saskia Hollander in het kader van het NWO-project "Repertoires of Democracy" de tweede Soeterbeeck workshop, dit keer onder de titel "Creative Crises of Democracy". Dit jaar hadden de promovendi binnen het project het thema bedacht en een aantal prestigieuze sprekers uit het buitenland ertoe verleidt om naar Soeterbeeck te komen, waaronder Martin Conway, kenner van naoorlogs België en Europa. Zowel de papers als de bijbehorende discussie verliepen beide zeer positief, vooral omdat de interdisciplinaire insteek goed uit de verf kwam: aan de discussies namen zowel historici als ook politologen en filosofen deel. Gevoegd bij de altijd weer behaaglijke atmosfeer van de Soeterbeeckse monastieke omgeving maakte deze interdisciplinaire uitwisseling deze tweede workshop tot een groot succes. Voortzetting volgt in december 2010.

Karin van Leeuwen hield in februari 2010 onder de titel "Beyond deadlock and dead end. The constitutional factor in political system changes in the post-war Netherlands" een lezing aan de Universiteit van Bielefeld voor het Annual Seminar van de Bielefeld Graduate School in History and Sociology (BGHS).

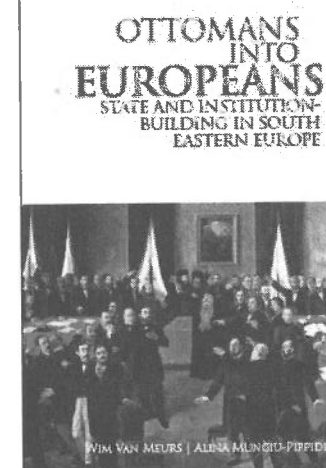
Inge Mennen is op 9 december gepromoveerd op het proefschrift *Power and status. Administration, appointment policies and social hierarchies in the Roman Empire*. **Luuk de Blois** en **Olivier Hekster** waren haar promotors.

Op 5 februari verzorgde **Wim van Meurs** het openingscollege "The History of Democracy and Parliamentary Systems" voor de masterclass "Brick by Brick. Building European Parliamentary Systems before and after 1989" van het Montesquieu Instituut in Den Haag.

Wim van Meurs was medeaanvrager van twee projecten die door de Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) gefinancierd zullen worden. De ene aanvraag betreft een *summerschool* voor geesteswetenschappen in Tiblisi (Georgie), georganiseerd door de Heinrich-Böll-Stiftung ter plaatse en het Georg-Eckert-Institut in Braunschweig. In de andere aanvraag gaat het om een

wetenschappelijke conferentie over "frozen conflicts" en internationaal crisismangement georganiseerd door het Institut für Entwicklung und Frieden (INEF) in Duisburg.

Van Alina Mungiu-Pippidi (Berlijn) en **Wim van Meurs** zal in mei bij Hurst in Londen de bundel *Ottomans into Europeans. State and Institution Building in South-East Europe* verschijnen. Twaalf auteurs vergelijken de ontwikkeling van één bepaalde politieke institutie in verschillende Zuidoost-Europese landen tussen het einde van de Osmaanse of Habsburgse heerschappij en de communistische machtsovername. De lijst omvat "klasieke" instituties zoals de monarchie of het nationale leger, maar ook bij voorbeeld de met politieke cultuur geassocieerde instituties als "de politieke arena" of "politiek geweld".

Peter Rietbergen is van 1 februari tot en met juni "fellow-in-residence" van het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome. Hij schrijft het wetenschappelijk cadeau dat de Nederlandse staat in 2011 aanbiedt aan de staat Italië, bij gelegenheid van het honderdvijftig-jarig bestaan. De titel van het boek luidt: *Rome and the World - the World in Rome. Culture, Politics and Strategies of Appropriation, 1911-2011*.

Op 15 maart hield **Peter Rietbergen** de historische rede bij gelegenheid van de uitreiking van de eerste Vrede van Nijmegen-penning aan Jacques Delors, oud-voorzitter van de Europese Commissie.

Op 23 maart gaf **Peter Rietbergen** in Nijmegen de keynote speech voor de jaarlijkse conferentie van EUROCLIO, de Europese organisatie van geschiedenisleraren met als titel: "What Kind of History for the 21st Century: European or Dutch?"

Van 27 maart tot 26 juni j.l. was de tentoonstelling 'Bidden, spelen en studeren' te zien in museum De Stratemakerstoren te Nijmegen, die werd samengesteld door Julia van de Wiel en Hanneke Hoogendijk, studenten van de opleiding Geschiedenis. Bij de tentoonstelling verscheen de publicatie *Bidden, spelen en studeren. Opleiding en vorming van een katholieke elite (1920-1970)* van de

hand van **Marieke Smit** en **Marieke Smulders**, met een inleiding van **Marit Monteiro**. De tentoonstelling was een onderdeel van het project 'Dragers van belofte', uitgevoerd door de onderzoeksgroep Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme samen met diverse andere partners. Het project bestond verder uit een symposium (op 27 maart) en de website www.dragersvanbelofte.nl, trefplaats voor oud-leerlingen van katholieke gymnasia.

Op 22 april overleed de Nijmeegse historicus **J.A. (Hans) Bornewasser**. Hij studeerde van 1942 tot 1950, met een onderbreking vanwege de oorlogsjaren, geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 1952 promoveerde hij bij L.J. Rogier op het proefschrift *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806*. Van 1967 tot 1989 was hij hoogleraar kerkgeschiedenis aan de theologische faculteit in Tilburg. Na zijn emeritaat publiceerde hij de tweedelige partijgeschiedenis *De Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Bornewasser werd 85 jaar.

Stel je voor... Marij Leenders

Na zeven jaar gewerkt te hebben aan de Universiteit Utrecht bij de afdeling Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen, kreeg ik in 2003 de kans om ook eens buiten de muren van de universiteit de sfeer op te snuiven. Het hoofdkantoor van Amnesty International in Nederland bood daartoe een plezierige gelegenheid: ik ging werken als coördinator onderzoek van de afdeling vluchtelingen en begeleidde twaalf landenspecialisten die ten behoeve van de advocatuur onderzoek deden in vluchtelingendossiers. Een boeiende baan, maar ook één met een hoog 'vliegende keep' gehalte. Na vijf jaar ging ik de reflectie en diepgang van historisch onderzoek serieus missen. Een nieuwe stap was nodig en deze werd in 2003 gezet met de baan van onderzoeker bij het Centrum van Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen en vanaf 2008 aangevuld met het docentschap bij Politieke Geschiedenis. Wat al die jaren bleef was de belangstelling voor het onderzoeksonderwerpen asiel- en immigratiebeleid in de context van in- en uitsluiting, geplaatst in het kader van staats- en natievorming. Ook het hieraan gelieerde algemenere mensenrechtenthema, komt op één of andere manier altijd weer boven drijven.

Mijn nieuwste project "Het naakte gezag. Erich Salomon, de baanbrekende parlementair fotojournalist in Berlijn en Den Haag 1928-1940", dat ik hier aan jullie wil voorstellen, houdt met bovengenoemd thema ook enigszins verband. Het project, dat ik samen met de Duitse historicus dr. Andreas Biefang uit ga voeren, gaat in september van dit jaar van start. Het onderzoeksonderwerp betreft de joods-Duitse journalist Erich Salomon die in het interbellum in Europa één van de belangrijkste fotojournalisten was. Hij bracht op bijzondere wijze in Duitsland – en na 1933 in Nederland – de hoofdpersonen in rechtbanken, internationale conferenties, theater en concerten in beeld. Uniek was dat hij

vanaf 1933 als joods vluchteling uit Duitsland eerder dan zijn Nederlandse collega's toegang kreeg tot de Tweede Kamer en daar Nederlandse politici bij hun werk fotografeerde.

Systematisch aandacht voor dit deel van zijn oeuvre was er tot nu toe niet, terwijl Salomon in Nederland toch de basis heeft gelegd voor de hedendaagse parlementaire fotojournalistiek. Een belangrijke vraag die ten grondslag ligt aan dit project is: Wat wordt nu eigenlijk in parlementaire fotografie zichtbaar gemaakt? En voor wie? In hoeverre zien we het proces van besluitvorming, de rituelen en de mensen die beslissingen nemen? Wat laat de ongedwongen weergave van de politiek zien? Parlementariërs en ministers worden in verschil-

lende hoedanigheden, poses en gemoedstoestanden getoond. Salomon gaf het publiek voor het eerst een kijkje achter de schermen, door politici op onbewaakte momenten te fotograferen en door het 'parlement in bedrijf' in beelden vast te leggen. Hij bracht hiermee een verschuiving teweeg in de beelden van politiek en politici door geposeerde 'statieportretten' te vermijden en bracht daarmee de politiek dichterbij de burger. Hoe dit in zijn werk ging willen we laten zien in een rondreizende tentoonstelling en een publicatie. Het project is een samenwerkingsverband tussen het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) en de Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der Politischen Parteien (KGParl) in Berlijn.

Stel je voor... Marloes Hülsken

Mezelf voorstellen aan de lezers van ET•VT voelt een beetje vreemd. Niet alleen verblijf ik al enige tijd aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit, ik heb bovendien ook jaren zelf met veel plezier deel uitgemaakt van de redactie van ET•VT. Voor sommigen van jullie ben ik dan ook een 'oude' bekende. Toch wil ik graag van deze rubriek gebruik maken om te vertellen waar ik me de afgelopen tijd mee bezig heb gehouden en waar mijn academische passies liggen.

Na in 2002 afgestudeerd te zijn op een scriptie over vrouwentijdschriften tijdens de zogenaamde eerste feministische golf, ben ik in 2003 bij de sectie Sociale en Economische Geschiedenis begonnen aan een promotieonderzoek waar ik dit jaar op hoop te promoveren. Mijn onderzoek gaat heel algemeen over de daling van de vruchtbaarheid onder katholieken in de tweede helft van de twintigste eeuw in Nederland. Meer specifiek onderzoek ik hoe grote commerciële vrouwentijdschriften zoals Margriet, Libelle en Beatrijs schreven over moederschap, gezinsgrootte, geboorteregeling en de seksuele moraal in de periode 1950-1975. Werd in deze bladen geschreven over seksualiteit en geboorteregeling en zo ja, hoe en wanneer? Waren de tijdschriften progressief in hun opvattingen of juist conservatief? Hoewel bladen als Margriet en Libelle wekelijks door honderdduizenden vrouwen werden gelezen in de jaren vijftig, zestig en zeventig, is naar hun inhoud en invloed nauwelijks wetenschappelijk onderzoek gedaan. Daarnaast heb ik interviews gehouden met katholieke lezeressen van vrouwentijdschriften om te onderzoeken hoe deze vrouwen hun tijdschriften lazen, wat tijdschriften voor hen betekenden en hoe zij omgingen met de katholieke moraal omtrent het huwelijksleven. De grote achterliggende

vraag was hierbij of tijdschriften van invloed waren op veranderingen in opvattingen over gezinsgrootte en geboorteregeling onder katholieke vrouwen en zo ja, hoe die beïnvloeding dan werkte. Voor wie nieuwsgierig is geworden, verwijs ik alvast naar mijn proefschrift dat later dit jaar zal verschijnen.

Behalve onderzoeker ben ik sinds 2004 ook docente. Wat begon met het geven van een onderzoekscollege over mijn promotieonderzoek, is inmiddels uitgegroeid tot een heel scala aan cursussen en colleges die ik met heel veel plezier geef. Studenten kennen mij van de cursus Gendergeschiedenis uit het tweede jaar en de specifieke vakken voor Sociale en Economische Geschiedenis, maar ook van de eerstejaarswerkgroepen Nieuwste Geschiedenis, colleges over tijdschriftenonderzoek, oral history, de 'seksuele revolutie' en de sociale geschiedenis van de Verenigde Staten. Juist deze diversiteit trekt mij aan. Het is erg stimulerend om met studenten te discussiëren en van gedachte te wisselen over de geschiedenis zoals wij die hier doceren.

Dr. Huijbers

Columni

Profielkeuze

Als jongetje van acht wist ik al dat ik anders was dan mijn vriendjes, maar het duurde tot ver in de puberteit voor mijn *coming out* er dan toch echt was: ik wilde geschiedenis studeren. Geen gemakkelijk moment, want hoe vertel je zoiets aan je ouders? We schrijven halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw. Er waren nog geen opvanghuizen, jeugdinstanties, hulpplatforms, gespreksgroepen, geschiedenistelefoons, coaches, mentoren, studieloopbaanbegeleiders of zelfhulpboeken.

Dus op een zekere dag trok ik de stoute schoenen en vertelde 'het' mijn vader, die zoals alle vaders in die tijd streng doch rechtvaardig was. Hij reageerde zeer inlevend en bekende me zelfs openhartig dat ook hij wel eens last had van dergelijke gevoelens. Ik had het dus niet van een vreemde. Maar ja, onze familie bestaat nu eenmaal uit juristen, dus ik zou mijn neigingen moeten bedwingen. Een praktiserend historicus, dat zat er zeker niet in, maar als ik mijn geaardheid dan toch niet kon onderdrukken, dan moest ik maar wat aan geschiedenis 'doen' tot aan mijn kandidaats (de voorloper van de bachelor), naast uiteraard een studie rechten, want er moet toch brood op de plank komen.

Tja, intussen weten we wat er kan gebeuren wanneer ouders de persoonlijkheid van een kind negeren: vroeg of laat wordt het toch manifest, onmiskenbaar en in alle heftigheid.

Vol trots kom ik tegenwoordig ronduit ervoor uit: ik ben historicus. Voor mijn kinderen altijd een ongemakkelijk moment. Een historicus, dat is iets met geschiedenis, dus iemand die geleerd heeft voor dat oer- en oersaai vak op school. Zo'n *nerd* die dikke boeken schrijft die niemand leest.

Onlangs wilde mijn zoon me dringend spreken. Hij moet op school een profiel uitzoeken, dat wil zeggen: een combinatie van vakken. Om zoveel mogelijk studiemogelijkheden open te houden, wil hij een tamelijk uitgebreid pakket kiezen. Het resultaat is helaas te omvangrijk en hij is bang geen tijd meer over te houden voor gewoon voetballen, pianospelen, bijverdienen en uitgaan. Er moet dus iets af.

Nieuwsgierig bekijk ik enkele opties die hij heeft voorbereid. Dat oer- en oersaai geschiedenis is door alle selecties gekomen, constateer ik verheugd. Er is maar één conclusie mogelijk: hij onderdrukt zijn geschiedenisgevoelens, en het is de hoogste tijd om die knaap snel en beslist de kast uit te helpen. Als moderne ouder zal ik dat varkentje wel eens wassen en ik ga vol begrip het

gesprek van vader-tot-zoon aan. Al mijn managementtechnieken zal ik aanspreken, open, eerlijk en nieuwsgierig. En vooral met empathie communiceren, luisteren, samenvatten en doorvragen. Dat soort dingen.

De waarheid is soms confronterend.

Het bleek dat hij vooral geschiedenis had gekozen om mij een plezier te doen. Maar laten we wel wezen: je hebt dat duffe vak nergens voor nodig. Zelfs als je het malle idee mocht hebben om het ooit te gaan studeren, dan nog hoeft je geschiedenis niet in je pakket te hebben. Geen serieus vak, kortom. Je kunt trouwens beter een echt vak als rechten studeren, zo vervolgde hij zijn relaas, want met zoiets als geschiedenis valt straks geen droog brood te verdienen.

En daarmee was de familiekring weer rond. •

Recensies

Martijn Eickhoff, *In the name of science? P.J.W. Debye and his career in Nazi Germany* (Amsterdam: Aksant, 2008), Studies of the Netherlands Institute for War Documentation 2, ISBN 978 90 5260 327 8, 184 blz.

'Al die psychologische inleving ontnemt de historicus het leukste van geschiedenis – het veroordelen van historische persoonlijkheden.' Deze verzuchting is afkomstig van de beroemde E.H. Carr. Een halve eeuw later stond Martijn Eickhoff, docent cultuurgeschiedenis in Nijmegen maar ook medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), voor een vergelijkbaar dilemma. Naar aanleiding van berichten over de vermeende sympathie van de Nederlandse natuurkundige en Nobelprijswinnaar voor chemie in 1936 Peter Debye (1884-1966) voor het nationaal-socialistische regime van Hitler vroeg het Ministerie van Onderwijs het NIOD in 2006 om een onderzoek in te stellen. Tenslotte was het gebouw van de Beta-faculteit in Utrecht naar hem vernoemd, evenals een straat en een plein in zijn geboortestad Maastricht. Het NIOD gaf deze onderzoeksopdracht aan Martijn Eickhoff, die al een reeks publicaties over de vervlechting tussen wetenschap en fascistische regimes op zijn naam had staan. Zijn rapport uit november 2007 (waarvan het voorliggende boek de Engelse vertaling is) en het oordeel van de commissie Terlouw (ingesteld door de universiteiten van Utrecht en Maastricht) vormden niet het einde van de kwestie. De (wetenschap)politieke conclusies die eruit getrokken werden, waren op zijn minst tegenstrijdig. In Utrecht werd besloten om de naam van Debye opnieuw aan de gevel te plaatsen en daarmee de overhaaste beslissing uit 2006 om het te verwijderen terug te draaien. Maastricht trok zich daarentegen terug uit de Debye-prijs, maar liet de straatnamen ongemoeid.

Carrs ironische verzuchting legt de vinger op de wond: de taak van een professioneel historicus is het *Erklären* of op z'n minst plausibel maken van menselijk gedrag vanuit de historische context en het *Verstehen* van door historische personages gemaakte keuzes vanuit hun mentaliteit en opvattingen. Als historicus had Eickhoff dus de taak om het handelen en de opvattingen van Debye te vergelijken met die van andere wetenschappers die zich in de tijd van het Derde Rijk ook geconfronteerd zagen met het dilemma van de onverenigbaarheid van de internationale zoektocht naar ware kennis en de politisering van de wetenschapsbeoefening in het Derde Rijk. Terwijl de historicus zocht naar een inbedding van Debye in zijn tijd en zijn leefwereld, zocht het politieke en publieke debat een objectieve (ahistorische) maatstaf om Debye te beoordelen en eventueel te veroordelen. Maar, zoals Carr al scherpzinnig vaststelde, is het óf het een óf het ander.

Eickhoff heeft op basis van uitgebreid literatuur- en archiefonderzoek (in zeven landen) en een aantal interviews, onder andere met familieleden van

Debye, een beeld geschetst van deze bekende-onbekende Nederlandse natuurwetenschapper die ondanks zijn prestaties en de Nobelprijs nooit de roem van een Lorentz, Van der Waals of Kamerlingh Onnes zou bereiken. Het zorgvuldig gecomponeerde boek bespreekt de etappes van Debye's carrière in Duitsland, destijds het Mekka van de natuurwetenschappen, in chronologische volgorde. Alleen de uitgebreide inleiding neemt een voorschot op de problematische onderzoeksopdracht. Concreet ging het in het publieke debat om de vraag of Debye het verwijderen van Joodse wetenschappers van het door hem geleide Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik in Berlin-Dahlem op bevel van de Nazi's accepteerde of zelfs begroette, en om zijn houding als voorzitter van de Deutsche Physikalische Gesellschaft. Als directeur van het prestigieuze onderzoeksinstituut (voorloper van het huidige Max-Planck-Institut für Physik in München) verloor Debye zijn Joodse medewerkers, terwijl tegelijkertijd het onderzoeksbudget door de Nazi's duidelijk werd verhoogd. Zeker is dat Debye geen partijlid was, maar ook niet resoluut protesteerde of, zoals enkele van zijn collega's, uit solidariteit zelf ontslag nam en emigreerde. Zijn houding lag volgens Eickhoff ergens tussen opportunisme en afzijdigheid, maar zijn uitspraken over deze politieke kwesties bleken ook sterk van de omstandigheden van het moment afhankelijk: 'statements – certainly in the case of Debye – are always tied to a context.' (p. 25). Met zijn toegeeflijke houding was hij in 'goed' gezelschap. De vraag is ook of een ontslagdreiging van Debye zijn Joodse collega's zou hebben kunnen helpen. Of had men van een Nobelprijswinnaar op zijn minst na zijn aankomst in de veilige VS een gedecideerde veroordeling van de Nazi-politiek mogen verwachten?

Vanuit Eickhoffs schets van de vastberadenheid waarmee Debye naar wetenschappelijke kennis, maar ook naar wetenschappelijke roem en macht streefde, is zijn opportunistische houding zeker begrijpelijk, maar is ze daarmee ook gerechtvaardigd? Dit is geen vraag die een historicus kan en mag beantwoorden. Zouden de dappere tijdgenoten die met gevaar voor eigen leven een statement tegen de Jodenvervolging maakten, de norm zijn waaraan Debye gemeten moet worden, of zijn het de andere wetenschappers die, wellicht uit vergelijkbare motieven, hun ogen sloten? De auteur concludeert dat Debye 'tried to shield his own mental universe of a German-grounded international science from the political reality. ... [T]here was no longer a place for him in Germany after the outbreak of the war. The "complete identification", i.e. subordination that the Army Weapons Agency [Heereswaffenamt] demanded, was beyond the very limit of his ability.' (p. 109). Met Hans Blom, de toenmalige directeur van het NIOD, concludeert de auteur dat Debye zich net als de meeste tijdgenoten in de grote grijze zone tussen 'goed' (verzet) en 'fout' (collaboratie) bewoog. Als Nobelprijswinnaar kon hij geen wereldvreemde *Elfenbeinturmwissenschaftler* zijn: 'As a scientist of exceptional stature, Debye cannot be understood as a physicist who functioned in isolation in his own intellectual universe. In order to achieve and maintain his own central position, he had developed an extensive network of his own and sought to join networks of others of both a scientific and an administrative character.' De auteur komt tot een eind-

oordeel dat Debye's handelen vanuit zijn individuele psychologie en historische milieu interpreteert, zonder een moreel oordeel te vellen: 'Debye should therefore not be seen as an absent-minded loner lost in the world of German science under the Third Reich; he was a man of the world, flexible and with social skills, who could operate in an authoritarian, controlled or devious way, guided by the values that applied within his network such as honour, loyalty and a sense of duty, apparently without having realised that these values offered him scant protection against involvement with National Socialism.' (p. 133-134). Hiermee is de wetenschapsgeschiedenis een degelijke biografie rijker. De opdrachtgevers moeten hun morele conclusies over Debye desondanks zelf trekken. •

Wim van Meurs, UD Politieke Geschiedenis en auteur van divers publicaties over de relaties tussen (geschied) wetenschap en (communistische) politiek in Oost-Europa.

•

Joost Rosendaal, **Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking** (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2009) ISBN 978 94 6004 011 5, 336 pagina's, € 24,95.

Op 22 februari 1944 werd Nijmegen getroffen door een geallieerd bombardement. Bijna achthonderd Nijmegenaren lieten het leven. Was het een vergissing of een doelbewuste actie? En hoe kreeg dit drama een plaats in de lokale herinnering?

Toen de Nijmeegse historicus Joost Rosendaal op een natte koude oktoberdag in 2007 de Algemene Begraafplaats in Nijmegen bezocht, waar slachtoffers van het geallieerde bombardement van 22 februari 1944 begraven liggen, vond hij in een vuilcontainer een oud bord met de openingstijden van de begraafplaats en de handgeschreven tekst: 'Waar blijft het gedenkteken? Hoeveel jaren nog?' Een hartekreet, aldus Rosendaal in zijn boek *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking*, dat geschreven is met een tweeledig doel.

Ten eerste een reconstructie van de fatale vlucht die honderden Nijmegenaren het leven zou kosten en de vraag of er werkelijk sprake was geweest van een vergissing en ten tweede een aanzet om de burgerslachtoffers een plaats in de collectieve herinnering te geven. Dat laatste is Rosendaal, die als docent politieke-cultuurgeschiedenis verbonden is aan de Radboud Universiteit Nijmegen, slechts ten dele gelukt, want burgerslachtoffers of hun nabestaanden komen niet of nauwelijks aan het woord. De hartekreet lezen we pas op de laatste bladzijde van het boek. Daarvoor gaat het vooral over de vraag of en hoe 22 febru-

ari 1944 werd herdacht en over de conjunctuur van de herinnering die wordt gekenmerkt door in- en uitsluiting van slachtoffergroepen.

De Nederlandse burgerslachtoffers hebben zich nauwelijks een positie in de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog weten te verwerven, omdat zij slachtoffers waren van de totale oorlog en derhalve de naamlozen. Hun oorlogsleed bleef lange tijd hardnekkig vertaald in termen van oorlogsschade. Dat er bommen op hen waren gevallen was pech hebben, voor het verlies van benen en armen gold hetzelfde. De burgerslachtoffers van het bombardement in de winter van 1944, hadden daarnaast nog eens te maken met een extra complicerende factor: hun oorlogsleed was het gevolg van een geallieerd bombardement, een bombardement van de bevrijders. Helaas komt die complexiteit in het boek van Rosendaal te weinig aan bod. Rosendaal signaleert in zijn epiloog weliswaar dat er sprake zou kunnen zijn van schroom richting de Amerikaanse bondgenoot, maar vindt deze verklaring ontoereikend. Rosendaal vindt de moeite die de gemeente Nijmegen had om betekenis te geven aan het burgerslachtofferschap een zwaarwegender argument dan mogelijke motieven van politieke correctheid.

Het heeft mij niet kunnen overtuigen, temeer niet door hetgeen Rosendaal zelf in de bladzijden daarvoor heeft beschreven. Rosendaal gaat uitgebreid in op de eerste weken na het bombardement, dat door nationaal-socialisten werd aangegrepen om de geallieerden te diskwalificeren. De auteur citeert in dit verband de NSB-burgemeester Marius van Lokhorst, die op de collectieve begrafenis van de slachtoffers de volgende woorden zou hebben gesproken: 'Eenige tientallen Engelsch-Amerikaansche vliegtuigen wierpen zich in een georganiseerde massa-sluipmoord op onze stad. Tot nu toe hadden vele goede Nederlanders in hen hun beschermers gezien, maar in Nijmegen kan men deze meening niet meer delen.' Maar was dit zo, wil je dan als lezer graag weten? Was er na februari 1944 in Nijmegen sprake van een antigeallieerde stemming onder de bevolking? En volgde er opnieuw een omslag toen diezelfde geallieerden op 17 september 1944 de stad bevrijdden?

Een grondige analyse van de complexe relatie die de stad Nijmegen (naast andere Nederlandse steden) heeft gehad met de geallieerden als zowel daders als bevrijders, had het boek van Rosendaal niet misstaan. Dat die relatie ingewikkeld moet zijn geweest, blijkt ook uit de verontschuldigende houding die burgemeester Hustinx in 1947 aannam bij het bezoek van een Amerikaanse delegatie uit Albany (de hoofdstad van de staat New York), een stad die Nijmegen adopteerde. Tijdens dit bezoek bracht Hustinx het bombardement van 22 februari ter sprake als 'de zwartste dag in de geschiedenis van Nijmegen', een dag die berustte op 'een betreurenswaardig misverstand', dat echter wel 'begrijpelijk' was in een oorlog. Generaal-majoor James D. Gavin, een van de bevelhebbers die betrokken was bij de bevrijding van Nijmegen, had eerder laten weten dat hij het als een 'eerezaak' beschouwde om 'alles toe doen, wat in zijn vermogen lag om de gevolgen van het noodlottige bombardement [...] door Amerikaansche hulpverlening te verzachten'.

Voorzichtig begrip aan de ene kant, schuldgevoelens aan de andere kant, het was politiek balanceren op het slappe koord, maar voor de stad Nijmegen in materieel opzicht niet ongunstig. Deze profiteerde in die eerste naoorlogse jaren royaal van de Amerikaanse steun. In 1947 werd maar liefst 250 ton (Amerikaanse) hulpgoederen naar Nijmegen verscheept. Ook toonden de Amerikanen zich begaan met de Katholieke Universiteit. Of dit resulteerde in financiële hulp is niet geheel uit deze betrokkenheid op te maken, maar mag worden verondersteld. De Amerikanen waren dus meer dan bereid om Nijmegen bij de wederopbouw de helpende hand te bieden. Dit kan wellicht de onwil van het naoorlogse Nijmeegs gemeentebestuur verklaren om verzoeken tot een aparte herdenking voor de slachtoffers van 22 februari te honoreren. Ook omdat het argument dat Rosendaal hiervoor geeft – het houden van veel herdenkingen was ongewenst – nauwelijks bevredigend is: want waarom eigenlijk?

Er zijn inmiddels veel studies verschenen die de nasleep van de Tweede Wereldoorlog als onderwerp hebben en in al deze studies wordt geconcludeerd dat slachtofferschap niet hoog op het prioriteitenlijstje van de wederopbouwpolitici stond. Pas onder invloed van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en de emanciperende burger, en in het verlengde hiervan de veranderende kijk op de Tweede Wereldoorlog, werden de bezettingsjaren opnieuw tegen het licht gehouden. De hernieuwde aandacht voor de slachtoffers van 22 februari begin jaren tachtig, zoals door Rosendaal beschreven, past in deze ontwikkeling. Ten langen leste emancipeerde ook het burgerslachtoffer en werden vraagtekens gezet bij de wijze waarop de totale oorlog in Nederland politiek was vertaald. Er vond een verschuiving van het denken plaats; in plaats van oorlogsschade ging het steeds meer om oorlogsleed. Het is jammer dat Rosendaal niet meer aansluiting heeft gezocht bij de bestaande literatuur hierover, want het gevolg is dat zijn boek teveel is blijven steken in lokale geschiedschrijving.

Rosendaals grote verdienste moet worden gezocht in het feit dat hij heeft aangetoond dat het bombardement op 22 februari 1944 geen vergissing was. Die conclusie, tot stand gekomen na zorgvuldig onderzoek waarbij de verhalen van de betrokken bemanningsleden meteen na terugkeer op de vliegbasis een cruciale rol spelen, heeft geleid tot officiële excuses van een vertegenwoordiger van de Amerikaanse ambassade in 2009.

Hinke Piersma is verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Wilfried Uitterhoeve, **Cornelis Kraijenhoff, 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen**, Vantilt, 477 blz., 29,95 euro.

De titel zegt het al: Kraijenhoff hoort bij de talrijke Nederlandse bestuurders die Matthijs Lok onlangs 'windvanen' genoemd heeft. Geboren in een tijd van tumultueuze omwentelingen en hervormingen, heeft hij aan alle regeringen meegedaan, niet als politicus trouwens, maar als militair, ingenieur, vestingbouwer en cartograaf. Wel is hij een tijd minister van Oorlog geweest, maar heeft daar geen bijzondere rol in gespeeld. Aan het begin van zijn carrière was hij als patriot meer met politiek bezig geweest en nam hij deel aan de intense verlichte sociabiliteit van zijn tijd. Gezien dit vroege engagement zou de lezer kunnen verwachten dat hij jaren lang trouw gebleven is aan zijn idealen. Niets is minder zeker.

Met dit zeer uitgebreide boek wenste Uitterhoeve een algemene en kritische biografie van zijn hoofdfiguur te schrijven, en daarmee een studie aan te bieden die de lezer uitlegt wie deze man was, waarom hij dit en dat deed, en met welke resultaten. Maar niet iedereen is een geboren biograaf. Het verzamelen en het weergeven van talrijke details over familie, contacten, of professionele omgeving brengt niet noodzakelijkerwijze een personage tot leven. Integendeel. Hoe meer details, hoe onduidelijker zijn eigen portret wordt, des te meer als er geen uitgebreide persoonlijke informatie gegeven wordt.

Uitterhoeve zag zich namelijk geconfronteerd met een probleem: er zijn bijna geen persoonlijke gegevens over Kraijenhoff, behalve uit wat hij aan het einde van zijn leven geschreven heeft om zijn reputatie te zuiveren. Zoals Niek van Sas onlangs schreef, is hij inderdaad jaren lang "onvermoeibaar bezig geweest met het regisseren van zijn nagedachtenis in de zelfgeschreven en kort na zijn dood gepubliceerde *Levensbijzonderheden*" (NRC, 26 juni 2009). Welnu, deze gekleurde informatie kan niet echt helpen bij een objectieve reconstructie van een leven. Daarmee kunnen slechts enige aspecten daarvan bevestigd of genuanceerd worden. Toch lijkt deze publicatie de hoofdbron van de auteur te zijn geweest.

Wie de 'mens' Kraijenhoff hier denkt terug te vinden, zal dus teleurgesteld worden. Het is niet eens mogelijk om erachter te komen wat voor patriot hij was; wat voor politieke opinies hij hanteerde; waarom hij zijn carrière zo ingesteld heeft, en niet anders. Met betrekking tot zijn privé leven is het nog erger. Het portret van zijn eerste vrouw is vaag; dat van de tweede niet helderder.

Wat wij wel te weten komen betreft de talrijke bezigheden waar Kraijenhoff zijn lange leven mee vulde. Hij begon met de systematische kartering van Nederland en gebruikte daarvoor de driehoeksmeting – een moderne techniek, uit Frankrijk afkomstig. Hij hield zich ook bezig met de waterpassing van Nederland naar Amsterdams Peil en met talrijke plannen voor de waterbeheersing van het rivierengebied, dat in de tijd van Lodewijk Napoleon door grote overstro-

mingen werd bedreigd. Verder was hij dus ook vestingbouwer en aan hem is de Positie van Amsterdam te danken, die later de Stelling van Amsterdam zou worden.

Dit is allemaal best interessant, vooral voor experts in waterstaat en vestingbouw, maar voor historici die de revolutie- en Napoleontische tijd onderzoeken is het eerder saai dan relevant. Eindeloze bladzijden van het boek zijn met technische details gevuld. Wel zijn er sommige aspecten van de patriotten-tijd, van de Bataafse revolutie en van het Koninkrijk Holland benaderd en uitgelegd, maar het valt te betwijfelen of deze de gangbare interpretaties werkelijk verrijken. Over een eventuele monarchie in Nederland bijvoorbeeld wordt op pagina 386 gezegd dat het standpunt steeds "krachtiger werd dat het land het niet zou kunnen zonder een eenhoofdige leiding" en dat dit verklaart waarom Lodewijk Napoleon zo snel geaccepteerd werd. Maar op de volgende bladzijde blijkt dat de monarchie pas onder (en dankzij?) Lodewijk Napoleon verrassend snel werd aanvaard. Om het standpunt van Kraijenhoff daarover te illustreren, citeert de auteur een passage uit de *Documents historiques* van Koning Lodewijk. De argumentatie is op zijn minst onverwacht. Blijkbaar heeft de auteur niet de moeite genomen om de bijdrage van Wyger Velema nauwkeurig te bestuderen, die in het themanummer van *De Negentiende Eeuw* (no.3/4, 2006) over het Koninkrijk Holland werd gepubliceerd.

Wat hier eigenlijk ontbreekt is gevoel voor politiek en vooral verbeelding. Ironie van het lot: aan het einde van zijn studie filosofie wijdde Kraijenhoff juist een dissertatie aan dit onderwerp. De biograaf heeft immers verbeelding en inspiratie nodig om zijn hoofdfiguur leven in te blazen. Dit is hier volledig afwezig. En de conclusie is dan ook niet verrassend: na 380 bladzijden gevuld te hebben moet Uitterhoeve op pagina 381 toegeven dat hij over "de hoogst particuliere drijfveren van Kraijenhoff" weinig met zekerheid kan zeggen.

Eigenlijk doet deze biografie denken aan die van Salvador Bloemgarten over *Hartog de Hartog Lémon, Joodse revolutionair in Franse Tijd* (Amsterdam, 2007). Dat wil zeggen: een biografie die niet echt over een 'mens' gaat, maar over een tijd en de kenmerken daarvan. Bloemgartens biografie belicht heel goed het leven van de Joodse gemeenschap in Amsterdam en de verdeeldheid daarvan tussen verlichte en niet-verlichte geesten. Maar over Hartog Lémon en zijn engagement wordt heel weinig naar voren gebracht. De vraag is natuurlijk of beide biografen belangrijke informatie over het hoofd gezien hebben. Is er geen privécorrespondentie waaruit zou blijken wie die persoon werkelijk was? Zijn er geen officiële stukken waaruit de auteur duidelijkere conclusies zou kunnen trekken?

Als het geheel nog goed geschreven was, zou de lezer vergeten dat het boek hem minder boeit dan voorzien. Maar de auteur heeft moeite om zich duidelijk en eenvoudig uit te drukken, waardoor het geheel moeilijk leesbaar is. Bijvoorbeeld de eindeloze zinnen op bladzijden 94, 383 en 386. Het is waar dat het hier gaat om een dissertatie. Maar zelfs een promovendus kan aandacht

besteden aan de stijl, zeker als het gaat om een biografie, die het verhaal vertelt van een zo veelzijdig man. De hoogdravende academische stijl wordt verder afgewisseld met persoonlijk commentaar over wat de auteur wel zint of niet; wat hem bevalt of niet (p.143) en wat hem boeit of niet (p.215).

De hier uitgedrukte kritiek is evenredig aan de hoge verwachting die door zo een boeiend onderwerp gewekt wordt. Wij weten immers nog zo weinig van deze tijd, van de mensen die deze beleefd hebben, van hun keuzes en motivaties. Uitterhoeve bevredigt zeker niet deze nieuwsgierigheid.

Annie Jourdan is Universitair Hoofddocente aan de Universiteit van Amsterdam, bij de vakgroep Europese Studies.

J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. Editie Lotte Jensen. Met medewerking van Marinus van Hattum. Nijmegen, Vantilt, 2009. ISBN978 94 6004 003 0. 272 blz. € 19,95.

Na meer dan 100 jaar is er eindelijk een nieuwe editie van *De Hollandsche natie* (1812) van Jan Frederik Helmers (1767-1813). Dat die editie juist nu verschijnt is niet verwonderlijk: de heruitgave door editur Lotte Jensen past binnen de recente interesse voor de bepalende rol van de letterkunde in het construeren en waarderen van nationale verledens. Daarnaast past deze verhalende geschiedenis ook in deze tijd van *imagineering* waarin het verleden door velen verkend wordt via historische films, romans of games: de historische beleving staat centraal.

De Hollandsche natie wordt door Jensen omschreven als een epos met het vaderland als hoofdperson. Het voert de lezers mee door het roemrijke verleden van Nederland, waar zij kennis kunnen maken met historische helden. Helmers project is moedig te noemen. Wie in 1812 over Nederland (op dat moment een met een zwakke economie worstelende buitenprovincie van het Napoleontische rijk) wil zingen 'ô Vaderland! ô roem, die allen roem verslindt,/ Uw luister straalt den glans van allen volken blind!', die heeft heel wat te bewijzen. Helmers zet heel zijn retorisch vermogen in om dit te bereiken.

In zes zangen onderzoekt Helmers de componenten van moed en heldendom. Moedig zijn niet alleen zeehelden als Houtman die standvastig blijven in tegenslag en doodsb bedreiging, maar ook een held zoals Reinier Claeszen die zichzelf en zijn schip opoffert in een reddeloos verloren strijd. Zou Van Speyk in 1830 aan deze passage terug hebben gedacht toen hij besloot zijn boot en leven te offeren? Bij Albrecht Beylinc is het niet alleen zijn onverschrokken vechtlust en moed om tegenslag te aanvaarden, maar vooral ook zijn zachte en tere ziel

die zijn heldendom bepaalt, zijn liefde voor vrouw en kind van wie hij in tranen afscheid neemt, voordat hij zich vol plichtsbesef en eergevoel vrijwillig meldt voor zijn terechtstelling bij de Hoeken van Jacoba van Beieren. Zo ontstaat een 'blauwdruk' van Nederlandse deugd en heldendom en wordt een canon opgesteld van 's Neêrlands groten': helden in leger en op zee, ontdekkingsreizigers, wetenschappers, dichters en romanschrijvers. Vanuit dit oogpunt was een register met namen handig geweest: dan ziet men in één oogopslag wie de lijst van 'grootste Nederlanders' hebben gehaald en wie niet.

Helmerts' bewijsmateriaal wekt de hedendaagse lezer echter soms eerder op de lachspieren, dan dat het ontzag losmaakt. Bijvoorbeeld wanneer hij het Nederlands koloniale verleden omschrijft als roemvolle redding van de door de Portugezen onderdrukte Oosterse volkeren en beweert: van Japan tot aan de Rode Zee 'Klinkt zegenend de naam van Nederland in 't rond' (IV, 40). De door de Spanjaarden verdrukte Indische volken zouden volgens Helmers dankbaar de Nederlandse bevrijders hebben omarmd: 'Juicht, juicht verdrukten, juicht door Neêrlands arm bevrijd'. De bladzijden van de Nederlandse geschiedenis zijn voor Helmers nooit zwart.

Maar het is niet alleen Helmers' bedoeling geweest om een geschiedenisles in dichtvorm te geven. Zijn doelen zijn veel hoger gesteld. Niet voor niets is *De Hollandsche natie* een gedicht in de vorm van een Bardenzang: daarmee grijpt Helmers terug op het Germaanse verleden waarin het gesproken woord de enige vorm van overlevering was en het zingen over het verleden de manier was om dat verleden levend te houden. De barden bezongen het verleden echter niet alleen ter registratie, maar vooral ook ter inspiratie. Door mee te leven met de roemruchte daden uit het verleden moesten de toehoorders een affectieve band krijgen met hun voorvaders, waarna zij zichzelf aan hen zouden spiegelen. 'Bemint uw vaderland, aanbidt uw voorgelacht'!

Dat beminnen neemt Helmers letterlijk. Voor hem is geschiedschrijving ook een erotische daad. Hij vergelijkt het met de eerste huwelijksnacht:

Gelijk een jonge vrouw, ter slaapzaal ingetreden,
Met maagdelijke schaamte, en weigerende schreden,
Met halfgeloken oog den aangebeden man
't Verborgen schoon bedekt, maar niet verbergen kan'

Zo onttrekken ook onze voorvaders hun daden aan onze ogen. Zij zijn bescheiden en zoeken geen lof. Maar wij willen ons juist baden in hun glans, willen dichtbij proberen te komen:

[...] even als die man, zijn gade in de armen drukt,
De zwakke windsels aan haar borst en heup ontruikt,
En in haar liefde zwelgt met niet verzaadbre teugen'(I, 71-82)

Zo kleden historici ook het verleden uit, om het zo dicht mogelijk te benaderen.

Dit is geen daad die gericht is op de bevrediging van de eigen wellust: de historicus creëert een affectieve band tussen de lezers en de historische personen om een betere toekomst te bewerkstelligen. *De Hollandsche natie* is een verzetsgedicht: Helmers schreef deze lange lofzang op het vaderland om de onder het Napoleontisch regime zuchtende Nederlanders een hart onder de riem te steken. Hij bood hen niet alleen de kans zich te verwarmen aan de Nederlandse glorie van weleer, hij spiegelde hen ook een nieuwe, vrije toekomst voor. Helmers laat Vondel uit het zielenwoud opdoemen om de door de Fransen onderdrukte Nederlanders moed in te spreken: 'Verheft U, helden! rijst!', dan zal binnenkort de oude grootsheid weer hersteld worden, de vrede zal de handel stimuleren, 'Elk durft weêr denken! durft weêr spreken, en 's lands leeuw/ Herneemt zijn ouden kracht als in der vaadren eeuw'(II, r. 460-488)

Om de lezer tot actie aan te zetten moet het verleden zo aanschouwelijk mogelijk worden opgeroepen. De dichter loopt mijmerend door het verlaten Nederlandse landschap en laat als in een 3D-film het landschap uit het verleden oprijzen: 'Stijg Beemster! Purmer Stijg! meldt welige valeijen,/ Op wier beklaverd veld thans vette kudden weijen'(I, 183). Voor negentiende-eeuwse (jonge) lezers moet het gedicht ook als een actiefilm hebben gewerkt: met Houtman varen zij in een rank schip om de Kaap, bulderende orkanen trotserend, die het reddeloze schip bijna op de klippen verpletteren, en dan weer bijna verschroeid in het 'verzengend kreetvuur' van de helblauwe hemel, wanneer midden op de oceaan de wind stilgevallen is.

Met de dichter worden zij ook in de toekomst gezogen: daar lopen zij over kale moerasvlakten. Ooit lag hier Amsterdam, nu is er slechts puin, waar de raven schreeuwen, wilde dieren rondsluipen, en her en der nog een arme visser dwaalt. Dit schrikbeeld kan Helmers als historicus mee helpen voorkomen: door de Nederlanders op te wekken via een 'droomvlucht' naar het verleden. De Nederlanders van 1812 moeten de helden van weleer willen worden. Dan zal Amsterdam niet als een droombeeld verdwijnen, maar juist in oude luister terugkeren. Zo grijpen verleden, heden en toekomst in elkaar.

Het feit dat er sinds 1883 geen nieuwe editie meer is verschenen van *De Hollandsche natie*, is misschien na de bovenstaande samenvatting begrijpelijk. Wellicht werden – zoals Jensen betoogt in de inleiding – potentiële editoren afgeschrikt door de reputatie van bombastische vaderlandsverheerlijking die het gedicht had. Anderzijds zou het voor potentiële editoren ook juist te weinig uitgesproken geweest kunnen zijn. Het epos is algemeen christelijk, maar weinig uitgesproken calvinistisch – er lopen meer barden dan dominees in rond. Theologen of martelaars zoekt men tevergeefs onder de helden van de geest. De Oranjes zijn, afgezien van de bewieroking van Willem van Oranje en Maurits, verder juist opvallend afwezig. In het lange stuk dat Helmers dicht over Lodewijk XIV en de Franse inval in de republiek, rept hij met geen woord over Willem III: het zijn de Hollandse maagd, het volk en de stad Amsterdam die de bloeddorsti-

ge Galliër hebben geweerd. Eerder klinkt er een republikeinse ondertoon in het epos. Helmers verheerlijkt de 'Adel van de ziel': deugd is noch aan stand, noch aan godsdienst gebonden. De Batavieren – die sinds de Bataafse tijd de boegbeelden van de republikeinen waren geworden – zijn voor hem hét voorbeeld voor deugd, huiselijkheid, verdraagzaamheid en vrijheidszin. Niet verwonderlijk is dat Helmers de eerste (althans, dat claimt hij) dichter is die Spinoza opneemt in zijn lijst der grootste Nederlanders: 'rein van zeden vroom van wandel, zacht van hart', past zijn profiel precies in Helmers' heldendom.

Het gedicht vertoont een voor de hedendaagse lezer ingewikkelde verstrengeling van idealen. Het is niet simpelweg een bombastisch nationalistisch gedicht, waarin God, Oranje en Vaderland worden verheerlijkt via een terugverwijzing naar het trotse verleden uit de Gouden Eeuw.

Helmerts creëert geen waterscheiding tussen de Gouden Eeuw en de door welvaartszucht en zedelijk en economisch verval getekende achttiende eeuw. Ook de achttiende eeuw leverde zijns inziens helden op, geen zeehelden misschien, maar wel helden van de geest, zoals de medicus Boerhaave, de arts en anatoom Petrus Camper, Pieter Nieuwland ('de Nederlandse Pascal'), dichter Jacobus Bellamy en de achttiende-eeuwse schrijfsters Hoofman, Van Merken en De Lannoy. De 'onvergeetbare dagen/ Toen de aarde 't oog alleen op Neêrland had geslagen' (V, 191) zijn in zijn visie dus nog maar net voorbij.

Ook is het gedicht er niet alleen op gericht om de Nederlandse natie te verheffen boven de andere. Enerzijds dicht Helmers inderdaad over het 'worstelperk der eer' waar landen strijden om de eerste prijs en geen land het volgens Helmers waagt om de heup van de Nederlandse maagd te ontwrichten. Anderzijds echter is er sprake van een gezamenlijk beschavingsproces, waar Nederland zijn steentje aan bijdraagt. Na zijn loftuitingen op de Nederlandse wetenschappers laat Helmers zichzelf terechtwijzen door een orakelstem in het Koor der Wetenschappen: hier wordt niet aan natieverheerlijking en uitsluiting gedaan. 'Chinees, en Jood, en Christen,/ En Mecchaas volgeling, vergeten hier hun twisten:/ 't Zijn alle broeders van het zelfde huisgezin' (V, 211-213). Nederland mag dan een 'eigen stam' zijn, het is een loot aan de boom der beschaving der wereldburgers.

De Hollandsche natie mag dan de schoolboeken in zijn gegaan als het toonbeeld van negentiende-eeuwse nationalistische bombastische zangkunst, bij het herlezen in deze mooie nieuwe editie vallen toch vooral de verlichte ondertönen op.

Inger Leemans is universitair docente cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

De geschiedenis meester

Traditiegetrouw publiceert Ex Tempore • Verleden Tijdschrift in het laatste nummer van elke jaargang een lijst van alle afgestudeerde geschiedenisstudenten van de Radboud Universiteit Nijmegen. Dat doen we niet per kalenderjaar, maar per collegejaar, zodat alleen studenten die tussen 1 september 2008 en 31 augustus 2009 zijn afgestudeerd in deze lijst zijn opgenomen. Omdat dit echter in nummer 3 van 2009 niet is gebeurd, wordt deze lijst hier geplaatst. In het collegejaar 2008/2009 zijn 58 studenten afgestudeerd volgens de gegevens van het secretariaat, waarvan 2 in de Historische Wetenschappen. De lijst is als volgt ingedeeld: (achter)naam student (op alfabet), afstudeerdatum, de scriptietitel en de naam van de begeleidende docent.

A. Berg

26-08-2009

Voor Limburg en het vaderland. Een onderzoek naar de opname van de Limburgse collectie van Charles Guillon in het Nederlandse nationale erfgoed

Begl: Dr. M. Eickhoff

J.J.H. van den Bergh

27-08-2009

Amforen van Kops Plateau

Begl: Dr. N. de Haan

L.A. Bolle

25-03-2009

Kinderen van NSB'ers. De opkomst en problematiek van een slachtoffergroep geplaatst binnen het algemene denken over de psychische gevolgen van de Tweede Wereldoorlog

Begl: Dr. I.B. Leemans

B.B.F. van de Camp

06-07-2009

Nijmegen op een breukvlak. Veranderingen in de historische cultuur in Nijmegen ten gevolge van de ontmanteling van de vestingwerken en de uitleg van de stad aan het einde van de negentiende eeuw

Begl: Dr. M. Eickhoff

P.H.B. Debets
26-02-2009
De inrichting van het Nederlandse verkiezingsproces 1951-2008
Begl: Dr. J. Loots

I.M. van Dijk
29-05-2009
De Duitse Bondsdagverkiezingen van 1949
Begl: Dr. W.P. van Meurs

N.M. Duijf
11-05-2009
Wetgeving inzake terrorisme vergeleken. De totstandkoming van terrorisme-wetgeving aan het begin van de 21e eeuw en het uitblijven van wetgeving in de jaren zeventig
Begl: Prof. dr. C.C. van Baalen

B. van Eck
25-11-2008
Registers van de Rijnhandel. Een bronnenonderzoek en analyse van de ruimtelijke organisatie van rivierhandel aan de hand van de tolregisters van de Groot-Geldersche Tol te Arnhem in 1660
Begl: Prof. dr. P.M.M. Klep

M.A. Engels
21-08-2009
Theodora & Sophie. Beeld en beeldvorming bij twee christelijke keizerinnen
Begl: Dr. E.E.J. Manders

C.W. van Galen
17-08-2009
Brood en vrouwen: op zoek naar de verklaring voor de Romeinse censuscijfers
Begl: Dr. G. de Kleijn

R. van de Giessen
28-08-2009
De afwezigheid van poeha, dat functioneel zijn zonder franje. Een politiek-culturele studie naar de vernieuwbouw van de Tweede Kamer 1970 – 1992
Begl: Drs. A.C. Hoetink

M. Hesselmans
31-12-2008
Resolving of Hyping? Informal conflict resolution and the rise of identity since 1945
Begl: Prof. dr. R.A.M. Aerts

T.J.A. van Hoorn
20-08-2009
Wat denken ze wel niet! ... die krakers. De opvattingen van de kraakbeweging 1976 – 1988
Begl: Dr. R. Ensel

T.T. Hopman
22-07-2009
Gelijke monniken, gelijke kappen. Gelijkheid en het Nederlandse minderheden-beleid (1979-1994)
Begl: Dr. S. Dudink

H. Huiskamp
21-07-2009
Binnenlandse migratie naar Nijmegen in de periode 1870-1880
Begl: Prof. dr. Th.L.M. Engelen

F.G.M. Hutink
31-12-2008
Op bezoek in de Nederlandse huiskamer. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de televisiezendtijd voor politieke partijen
Begl: Prof. dr. C.C. van Baalen

M.J. van Hunnik
28-08-2009
"...MET UITZONDERING VAN DE CPN. De CPN van geïsoleerde naar parlementaire partij: 1946 – 1982
Begl: Drs. A.C. Hoetink

E.J.P.M. Jansen
29-04-2009
Het verleden als product van het heden. Een onderzoek naar de veranderingen die in het Nederlands Openluchtmuseum optraden door het museumbeleid van

het ministerie van CRM
Begl: Dr. M. Eickhoff

K. Jansen
28-08-2009
Een conflict tussen bondgenoten
Begl: Prof. dr. R.A.M. Aerts

T. Jansen
06-08-2009
'Die alre hoechste ende alre heilichste pellegrammoetgie van die alre heilichste stat van Iherusalem'. De analyse van de pelgrimsverslagen van Arent Willemsz en Jan Goverts
Begl: Prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen

M.J. Janssen
28-08-2009
Dwalen door de gangen van de macht. Een onderzoek naar parlementaire (zelf) reflectie aan de hand van debatten over de basisvorming en tweede fase in de periode 1990 – 2006
Begl: Dr. J. Loots en Drs. A.C. Hoetink

R.W.C. Janssen
20-05-2009
Liberale pioniers in Limburg. Van rokerige achterkamers tot 'doorbraak in het zuiden' (1958-1982)
Begl: Dr. J. Loots

G. de Jong
26-02-2009
Correcte, niet intieme relatiën. Denkbeelden en opvattingen van de Nederlandse regering en militia over de Nederlandse neutraliteit in de periode 1900 – 1915
Begl: Dr. J. Loots

B.H.W.M. Jorissen
20-04-2009
Industrie in de vestingsteden Maastricht en Nijmegen tot 1914
Begl: Prof. dr. P.M.M. Klep

G.G.A.M. Kamps
22-01-2009
'en ik zal alle Egyptische goden van hun voetstuk stoten' (Excod. 12:12). Willem Goeree (1635-1711), een verlicht Bijbels-historicus en het afgodische Egypte
Begl: Dr. I.B. Leemans

G.H. Kelder
26-02-2009
Nederlands Rechts denken in de Eerste Wereldoorlog. Een geschiedenis van verloren idealen
Begl: Dr. J. Loots

L.P.H. Kennis
02-02-2009
Sociaal of progressief? De PvdA en de progressieve samenwerking 1969-1973
Begl: Prof. dr. C.C. van Baalen

A.K. Kindt
28-08-2009
Media en politiek, een onderzoek naar de relatie tussen de media en politiek tussen 1989 en 2008
Begl: Dr. J. Loots en Drs. A.C. Hoetink

N.L. van Kleef
19-08-2009
'Republiek Maluku Snodenhoek' Een onderzoek naar RMS-radicalisme in de Molukse gemeenschap te Elst in de periode 1951-1977
Begl: Dr. M. Derks

E.J.G. Klein Hofmeijer
28-08-2009
De oorlog voorbij. Een geschiedenis van politieke en historische herinneringen aan het joodse vreemdelingenbeleid
Begl: Dr. M.H.C.H. Leenders

J. de Kleuver
20-05-2009
Das vorher älteste Germanische Sprachdenkmal. De relatie tussen wisselende nationale contexten en archeologische & taalkundige interpretaties in de

negentiende en twintigste eeuw
Begl: Dr. M. Eickhoff

M.P.H. de Koning
28-08-2009
Sneeuwwitje, word wijzer! Nederlandse sprookjesbewerkingen en de invloed van de feministische mentaliteit en sprookjeskritiek eind twintigste eeuw
Begl: Dr. I.B. Leemans

J.J.H. Langenhuizen
28-08-2009
De Vrede van Breda. Onderzoek naar het proces van de vredesonderhandelingen voorafgaand aan de Vrede van Breda van 31 juli 1667 en de beeldvorming die over deze vrede is ontstaan
Begl: Dr. J.G.M.M. Rosendaal

B.A.M. Melisse
24-08-2009
Eenzame wereldburger. Over Kinkers kosmopolitisme en de Nederlandse Verlichting
Begl: Dr. I.B. Leemans

J. Merks
05-02-2009
Salimbene vertelt: Het conflict tussen keizer Frederik II en de pausen Gregorius IX en Innocentius IV
Begl: Prof. dr. P.G.J.M. Raedts

M.J.J. Molkenboer
20-11-2008
U vraagt, wij draaien ...". Burgerschap in de Nederlandse politiek 1970 – 2008
Begl: Dr. J. Loots

P.C.M. de Mooij
03-07-2009
De kracht van familiebanden en kapitaal. Leven en loopbaan van de Bossche regent Hendrik Bernard Martini, 1693-1776
Begl: Dr. J.G.M.M. Rosendaal

A.G. Mous
26-02-2009
Een onvoltooid vernieuwingsproces. De discussie over de maatschappelijke verankering van de PVDA en de relatie met de achterban tussen 1986 en 2008
Begl: Dr. J. Loots

Z. Nagy
19-08-2009
De machtsvername van de communisten, Hongarije in de periode 1944-1947
Begl: Dr. W.P. van Meurs

N.C.A. Olislagers
13-05-2009
Woede versus Wraak. Aristocratische huishoudens en hun emotionele gemeenschap in het Noord Frankrijk en Engeland van de twaalfde en dertiende eeuw
Begl: Prof. dr. P.G.J.M. Raedts

F.F. Orsel
26-08-2009
Ten zegen van moeder en kind beide. Katholieke en zuiloverstijgende kraamzorgvoorzichting tijdens het Interbellum in Nederland
Begl: Dr. I.B. Leemans

A.M.M. Peeters
23-07-2009
"Laat toch die goede Limburgers maar bidden." Limburgers en het Nederlandse processieverbod
Begl: Drs. E. Tanja

A.T. Post
24-06-2009
Waar zedelijke verheffing gewenst was: verlaten-kinderverhalen als travestie van een maatschappelijk conflict
Begl: Dr. I.B. Leemans

A.J.P. Reeser
15-12-2008
Geen nood! Al is de koning dood. Vormgeving en regie na het overlijden van de

koninklijke familie in de negentiende eeuw (1813-1890)
Begl: Prof. dr. R.A.M. Aerts

W.P.M. van Schijndel
28-08-2009
Nationaal Monument Kamp Vught. Vormgeving van herdenking
Begl: Dr. M. Eickhoff

D. Trouwborst
21-08-2009
Sogenaamde 'of' 'waare Hebreëen'. Een onderzoek naar de Hebreëen op Walcheren in de periode 1674 – 1703
Begl: Prof. dr. M.E. Monteiro

F.A. van der Velpen
08-01-2009
Moreel, een tijdloos fenomeen. Een vergelijking tussen legionairs en militairen
Begl: Prof. dr. O.J. Hekster

B. van der Ven
28-08-2009
Wij komen hier niet om lieve broodjes te bakken. De normalisering van de parlementaire betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland na de Tweede Wereldoorlog
Begl: Dr. J. Loots en Drs. A.C. Hoetink

B.L.M. van de Ven
03-07-2009
Kleisthenes en de stichting van de democratie. Democratie als bijproduct
Begl: Dr. N. de Haan

S. Vermeulen
06-08-2009
'Onze' jongens? Parlementaire controle op de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde
Begl: Prof. dr. C.C. van Baalen

F.Q. Visscher
13-07-2009
Een ander ethisch reveil. De RPF en de RKPN als alternatief voor het CDA in de verkiezingscampagne van 1977
Begl: Dr. M.H.C.H. Leenders

J.T. van Walt van Praag
27-04-2009
Het Israëlische ruimtelijke orderingsbeleid, 1976 – 2000. Over overheidsbeleid en identiteitsvorming
Begl: Dr. J. Loots

J. Weeda
23-07-2009
Tussen beschaven en beschaving. Sociaal-democratisch beschavingsarbeid en volksopvoeding tussen 1894 en 1973
Begl: Dr. J. Loots

S.G.J. van Wijk
05-06-2009
Zenobia; De strijd met Rome
Begl: Dr. G. de Kleijn

L.T.E.M. Zeller
28-08-2009
Van touwtjes in eigen handen naar marionet? De positie van Tweede Kamerleden in het districtenstelsel tegenover het stelsel van evenredige vertegenwoordiging
Begl: Prof. dr. C.C. van Baalen

J.C.M. Zilverschoon
28-08-2009
Klanken in kleur. De musicale beeldtaal in het oeuvre van Jheronimus Bosch
Begl: Prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen

Historische Wetenschappen:

L. Verheijen

20-02-2009

Historicide. Terreur en geschiedschrijving tijdens twee eeuwen Franse Revolutie (1789-1989)

Begl: Dr. J.G.M.M. Rosendaal

C. Dols

06-08-2009

Zwarte schapen - Katholiek Nederland en 'De Celibaatcrisis', 1963—1971

Begl: Prof. dr. M.E. Monteiro en Dr. M. Derks